

HÁZAK, TORNYOK, UDVAROK

Parasztházak a Mediterráneumban

HOFFMANN TAMÁS

A hagyományos épületekkel kapcsolatos fogalmaink zöme valamilyen etnikumhoz kapcsolódik. Ez részint a kérdésfeltevéseknek, tehát elméleti (sőt ideológiai) megfontolásoknak, részint kifejezetten gyakorlati okoknak köszönhető: a kutatók vizsgálataikat egy-egy nyelvterületen belül végezték és nagyon ritkán vállalkoztak arra, hogy nagyobb európai övezetekben – összehasonlító igénnyel – gyarapítsák ismereteiket. A szakirodalom „német”, „orosz”, „angol” vagy „magyar” parasztházak (polgárházak) leírásából áll, ha valaki nagyobb térségben keresi az építészettörténet közös jegyeit, akkor is rendszerint etnikai gyökerű kulturális hatásokat akar kimutatni. Már Meitzen publikációi is ezzel a módszerrel készültek. Később, mintegy két emberöltővel ezelőtt Schier „házvidékek” témájának szentelt – közép-európai állapotok elemzését adó – könyve is azért íródott, hogy a szerző kimutassa, milyen *német hatás* érvényesült a kelet-közép-európai népek hagyományos építészeti kultúrájában.¹ Sok országban azzal magyarázták a tudomány történetében kialakult helyzetet, hogy „először össze kell gyűjteni a tényeket, az anyagot”, aztán később lehet elmélkedni arról, hogy milyen okokkal lehet magyarázni a tények konvergenciáját vagy különbségeit. Csakhogy az utóbbiakat illetően csaknem minden egyes szerző kézenfekvő magyarázattal szolgált: a különbségek etnikai okokra vezethetők vissza. Még az olyan elemzések is, amelyek megkísérelték – történetesen – pszichés tényezőkre visszavezetni az épületállományban felfedezhető „strukturális” különbségeket, az etnikai okkeresés szokásaival nem tudtak mit kezdeni. A strukturalista Cusinier sem nem cáfolta, sem nem erősítette az etnikai okkeresét, inkább a tudomány hagyományaitól távoleső problémákat gyűjtötte csokorba a népi építészeetről írt könyvében.² A legtöbb pozitív értéket Trier és Schepers munkáirányára, „a történeti házkutatás” halmozta fel. Schepers túllépett a nemzeti korlátokon. Arról írt, hogy dél-európai divatok tűnnek fel az Alpoktól északra, s a falu-város kölcsönhatásai nyomán átalakítják az építészetet. A kutatás szervezeti feltételei azonban nem sokat változtak, úgyhogy a táji, nyelvi határok ma is horizontot jelentenek. A nyelvtudás és a munkavégzés hivatali korláta is ebben a keretben engedte mozogni őket.³ Hiányoznak a multinacionális szervezeti keretei a tudomány művelésének.

Ugyanakkor a régészetben a helyzet teljesen másként fest. A régészeti kultúrák elterjedésének vizsgálata nagy európai régiókban szokásos, úgyhogy ezen a munkaterületen inkább az információk szegénysége szab gátat az értékelésre hivatott rendteremtésnek, és a legtöbbször be kell érni a leletek szorgalmas leírásával a publikációkat olvasván. Talán a legmesszebb jutottak az ideális célokat közelítve a kulturgeográfusok, akik (főleg az angolszász nyelvterületen) nem korlátozták magukat politikai

1 Vö. Hähnel, 1972–1977. I–IV. bibliográfiájában közzétett irodalommal!

2 Cuisinier 1991.

3 Schepers, 1973. 121–135.

határok által. Multidiszciplinalitás is magától értetődő kutatási magatartásforma számukra.

Meglehet, ezek az okok játszanak elsősorban szerepet abban, hogy vázlatot lehessen készíteni Dél-Európa, jelesen a mediterrán világ építészeti hagyományairól. Ebben a dolgozatban erre törekszem.

*

A mediterrán világ természeti és történeti adottságaiban összetett, változatos képződmény. Ennek ellenére több benne a koherens tényező, mint az olyan, amely elhatárolni készíti egymástól az egyes régiókat. Braudel ezt a helyzetet ismerte fel egy fél évszázaddal ezelőtt, amikor megírta híres művét, és azon nyomban két táborra osztotta kritikussait.⁴

Az építészeti hagyományokról szólva is magától értetődő, hogy a Mediterráneum több ezer éves múltú gazdasági, szociális, kulturális és politikai kölcsönhatások színtere. Mindezek az adottságok rendszerré egyesülnek. A Mediterráneum voltaképpen medence, melynek közepén egy nagy belső tó, a Földközi-tenger hullámszik: ez a partjain élők infrastruktúrája, nem választja el a körülötte élőket, ellenkezőleg, összekapcsolja sorsukat. Ez az adottság tette lehetővé a görög városalapításokat, a városok láncolatának gazdaságilag hatékony működését, s talán a legkiemelkedőbb teljesítményt, a római birodalom megszületését. Mindkét rendszer fennmaradt hagyományaiban, és mindmáig motiváló tényező mindazok életében, akik a világnak ezen a táján élnek. A korai középkor és az azt követő századokban, amikor az arab hódítás nyomta rá bélyegét a medence nagyobb részére, a koherencia ismét érvényesült, sőt az itt élőket összekötötte egy nagy világrendszer ázsiai kultúráival.

Mindazonáltal a mediterrán világ legfőbb tényezője a középkori urbanizáció volt, az a folyamat, amely az emberek lakásvizonyait és építészeti kultúráját mindennél jobban befolyásolta, s így a vizsgált téma számára meghatározó jelentőségű. Másrészt ennek az urbanizációnak lassú hanyatlása, a gazdasági haladás fókuszának eltolódása az Atlanti-Európába, s a mediterrán világnak perifériává válása legalább olyan jelentős tényező, ha valaki a fogyasztási szokásokat, az emberek lakáskörülményeit tekinti vizsgálat tárgyának. További problémákat vetnek fel az ökológiai adottságok, maguk az építőanyagok, azok a kondíciók, amelyeknek gazdaságos hasznosítása meghatározza az építkezési kultúra teljesítményeit. Meddig tartanak azok az állapotok, amelyekben a természetes építőanyag határozzák meg az építészet formavilágát és minek köszönhető, ha ettől a határtól eltávolodva eleddig ismeretlen építészeti alakzatokat agyalnak ki, s tekintik azokat otthonuknak? Más szóval: mi a szerepe a divatnak és milyen feltételek között válhat a divat meghatározó tényezővé?

Az alábbi írásban ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban szeretném néhány elgondolást rögzíteni. Persze csak vázlatosan, nem kimerítő részletességgel: erre nem annyira terjedelmi adottságok, hanem sokkal inkább a megismerés korlátai (nyelvismeret, az irodalom hozzáférhetősége, vagy ami még gyakoribb: hiánya, s a személyes tájékozódások szegényes lehetőségei) kényszerítenek. Ennek ellenére meg kell kockáztatni néhány feltevést, annál is inkább, mert az itt olvashatók egy nagyobb rendszerbe illeszkednek: az európai parasztkörnyezeti kultúrájának jellemzésébe; az itt olvasható dolgozat tehát egy hosszabb értekezés részlete.

4 Braudel, 1966/I-II.

Építőanyagok

A régészeti, néprajzi, kultúrföldrajzi, építéstartótneti értekezések szerzői meg- egyeznek abban, hogy a mediterrán népek építkezési szokásait a fa szegényes hasznosí- tása, a kő vagy téglafalak alkalmazása jellemzi. Érthető: a mediterrán világ mindig is szűkölködött épületfában, ellenben a talajfelszínen csaknem mindenütt sok követ lehet- tett összegyűjteni, arról nem is szólva, milyen nemes anyagú kőbányák kínálták nyílt- színi kincseiket az építkezni szándékozókna. Ha valaki egymásra rakja azokat a sematikus térképeket, amelyeket a hagyományos építkezési szokásokról és a neolitikus építészet emlékeiről szerkesztettek, a mediterrán világban úgyszólván semmiféle szá- mottevő különbséget nem lehet felfedezni: mindkét térképen a kőépítkezés jellegzetes övezete a Földközi-tenger melléki táj. A különbség mégis nyilvánvaló a két térképen ábrázolt építészeti kultúra között. Az egyikben földszintes házak, a másikon pedig emele- tesek adják meg a táj karakterét. A neolitikus leletek nemzetségek emlékei, a települé- sek nem magányos családok tanyavilágát jelentik, a hagyományos népi építő kultúra együttese tanyákból és városokból áll, valamint olyan villákból, amelyeknek előzmé- nyei a középkor lakótornyai, s valamikor lakói majorokat igazgattak: földesurak voltak.

A mondottakból következik, hogy az építkezési szokások alakulásában nemcsak maguknak a lakóknak van meghatározó szerepük, hanem azoknak a társadalmaknak, amelyekben a lakók élnek. A kalákában épített kunyhók és a mesteremberek által felhú- zott falakkal épített többszintes házak magukon viselik társadalmi környezetük bélyegét. Ahol városok vannak, ott a falvak lakói hamar árukapcsolatokba jutnak a városiakkal. Talán a legszembetűnőbb következmény az, hogy a falusi házakat városi mesterembe- rek építik fel. Ők közvetítik vidékre a városi polgárházak és más épületek megalkotása során szerzett tapasztalatokat, az építő kultúrát.

A legnyilvánvalóbb példák a Földközi-tenger mellékéről valók. Itt az ökológiai adottságokból eleve következik, hogy aki házat épít, annak takarékoskodnia kell a fával, viszont bőségesen használhatja a követ. Erdőkből ugyanis mindig kevés volt, kőbánya pedig – néhány partmenti síkságtól és nagyobb folyóvölgytől eltekintve – mindenütt. Ráadásul a hajúácsok, a városi építkezéseken dolgozó mesteremberek, a faszénégetők, a kovácsok, a juh- és kecskenyáják pásztorai, sőt maguk a parasztek is az ókor óta riasztó mértékben pusztították a faállományt. A kőfalak maradványai a prehistoriából is fenn- maradtak, s a hagyomány töretlenül él napjainkig. A folyamvölgyekben, a síkságokon nincs kő, s most már a fa is kevés. Itt mindig is szívesen építettek földfalazatokat, majd Toszkanában a középkorban, később pedig a Pó-völgyében még a parasztházak építése- kor is átváltak a téglára. Ilyen anyagfelhasználást Hispánia félsivatagos tájain is meg- tették a tehetősebbek, itt azonban a változásokra jóval később, az elmúlt három évszázadban került csak sor. Mindazonáltal a mediterrán tájak vidéki építkezéseit min- denütt érték urbanizációs hatások, ami az emeletes parasztházakon jól látható.

A mediterrán vidék látképe nemcsak természeti adottságai révén különbözik a többi európai táj arculatától, hanem emeletes parasztházai miatt is. Ezek ráadásul csak nagyon kevés helyen láthatók rendezett falvakban, hiszen jószerével olyanok csak Nyu- gat- és Közép-Európában vannak a korai középkor és a középkor óta, keleten pedig az elmúlt háromszáz évben tettek (néhol sikeres) kísérletet arra, hogy a parasztekot telek- soros falvakba telepítsék. De az Elbától keletre úgyszólván mindenütt földszintes házak- ban élnek az emberek vidéken, mígnem nyugaton zömmel emeletes házakban, ami az utóbbi ötszáz év fogyasztási szokásainak bizonyítéka. Noha az Atlanti-Európában sok- helyütt elterjedt a kőépítkezés és az angolok, nemkülönb a hollandok a 15. század óta sokfelé szívesen építettek téglafalú parasztházakat, a vidéki otthonok túlnyomó többsé-

ge gerendavázis – sárral tapasztott – sövényfonású falakkal épült. Tehát annak ellenére, hogy a dél-európai eredetű divat (minek köszönhetően a földszintes házakat emeletesekre váltották fel) átjutott az Alpok hágóin és mindenütt meghódította az urbanizált tartományokat, az emberek ősi gyakorlatán, mely szerint ragaszkodtak a legkönnyebben megszerezhető természetes építőanyagokhoz (ezek szerint délen a kőhöz, az Alpoktól északra pedig a fához és a vesszőhöz) – nem tudott változtatni.

Az emeletes ház természetesen nemcsak presztizsigényeket elégít ki, nemcsak annak bizonyítéka, hogy tulajdonosa ki akar emelkedni szomszédainak sorából és le akar nézni rájuk. Kezdetben az emeletes építmény eredményesen védhető vár is egyúttal, sőt ezek a gyakorlati előnyei alighanem fontosabbak, mint a tetszetősség. A prehistorikus Európában ugyanis a népesség majdnem mindenütt békés parasztokból állt. Ezeket nem igen lehetett kifosztani. Nem volt mit elvenni tőlük. A délkelet-európai steppéken és a Földközi-tenger partvidékén azonban másként alakultak a dolgok. Már az i. e. II. évezredben határozott nyomok utalnak arra, hogy a steppéken lovas-nomád törzsek jelennek meg, a tenger mellékén pedig olyan kereskedők, akik egyidejűleg kalózok is. Mindkét övezetben mozgékony csoportok nőnek ki a semmiből, akiknek életeleme a fosztogatás és persze a konkurrencia elleni védekezés, amire szükségképpen rákényszerülnek. Lehet, hogy ennek legrégebb bizonyítékait a Kaukázus völgyeiben és a hegyek kubáni előterében lehet látni, ahol egyáltalában nem ritkák a prehistorikus – kőből rakott – toronyépületek és persze az utóbbi évszázadokban emelt többszintes – erőd-szerű – kőházak. Annak ellenére, hogy a kérdés jóformán teljesen kutatatlan, feltehető, hogy a prehistorikus tornyok a szociális feszültségek, a parasztok és a nomádok, a völgyekben húzódo kereskedelmi folyamatok és a távolabbi civilizációk, nemkülönben a perifériák közötti kapcsolatok következményei. Talán ezek a feltételek adták az utánozandó mintát Kisázsiaiában, majd a görög szigetvilágban, később pedig a Mediterráneumban másutt azoknak, akik torony-szerű kőházakat építettek maguknak, erődítményeiket fallal kerítették körül. Ezeknek a folyamatoknak a részletei még csaknem teljesen tisztázatlanok, a tudomány emberei nem sokat tettek annak érdekében, hogy az európai történelem kezdeteinek talán legfontosabb motivációjára fény derüljön.

Minden esetben a leletekből az látszik, hogy a Földközi-tenger mellékén az i. e. II. évezredben parasztokon és halászokon kívül mások még nem is éltek. Idővel azonban változott a helyzet. A Lipari-szigeteken (a Messinai-szorostól északnyugatra) egy egész települést tártak fel az egyik sziklafokon; a leletekből arra kell következtetni, hogy a lakókat a vagyon felhalmozódása elindította a civilizációba vezető úton. Huszonhárom kör vagy ovális alaprajzú épületre bukkantak a régészek. A házak falait kőből rakták. Ugyanilyen romokat találtak Szicíliában is. Valamennyi településen van egy nagyobb kőépület és ehhez csatlakoznak a többiek. A települések kőfallyal vannak kerítve. Campania (Tufariello) és Etruria (Luni) területén nemcsak ovális, hanem négyszögletes épületek alapjaira is leltek (4 x 7 – 42 m). A nagyobb épületek alaprajzából arra lehet következtetni, hogy ezekben közfalak is voltak, sőt, hogy az épületek emeletesek lehettek. A főfalakba gerendákat illesztettek, tehát az egyes szinteket fafödém választotta el egymástól. Szicíliában (Luni, Pantalica) és Szardíniában (Nuraghen), nemkülönben Etruriában (Losa Abbasanta) már négyezer esztendeje mállanak az ilyen toronyházak romjai. Valamennyi települést dombra építették, a tetőn torony áll és körülötte kőkunyhók vannak. Az együttest kőfal védi. A szardíniai Su Nuraxi területén ugyanilyen település állott az i. e. 15–16. sz. között. Itt a torony lakóhelyiségeit paratölgy kérgével bélelték, ezáltal elviselték a téli hideget. Lehet, hogy szőnyegeket is terítettek a földre, sőt talán a falakra is aggattak gyapjúból szőtt textíliákat. Korzikában ma is *turri* az

emeletes parasztház neve. Valamennyi kőből épült, a falakban nincs kötőanyag, a fedémet gerendákkal képezik ki. Minden a prehistorikus hagyományok szerint van. Lehetséges, hogy a településeket a kalózok támadásai miatt építették a tengerparti magaslatokra. A később alapított városok hely kiválasztásában is ez a megfontolás játszott szerepet. Itáliában majdnem minden város dombtetőn épült és szinte lávaszerűen folyt alá – midőn az idők múltával növekedett.

A szociális motiváció – ezek szerint – nyomot hagyott a települések arculatán és magán az épületállományon. Ezt azonban nem kellett mindenütt toronyépítkezésekkel látványosan demonstrálni. Angliában ovális kunyhók maradványai tanúsíthatják, mennyire véges volt a bronzkori parasztek statikai tudása. A déli megyékben valamikor sok mocsár volt, úgyhogy itt csak a szigeteken laktak. Az ingovány megvédte őket a harcias bandáktól. Ahány sziget, annyi szokás. Dartmoor, Rider's Ring, Davon, Stannon Down, Cornwall környékén feltárt épületmaradványokból különböző nagyságú településekre lehet következtetni. Van, ahol a dombon két ház állott, és van olyan sziget, ahol harminc. A nagyobb épületek mellett kisebbeket építettek, a terményt silógödörökben tárolták; egyik-másik falucska kőfalakkal és árkokkal védte értékeit. Mindenütt a szomszédságban voltak a termőföldek. Akik itt éltek, nem ismerték az ekés művelés előnyeit, kerteket ástak fel és oda vetették gabonájukat. A házakat egykori gleccserek kőveiből építették, amelyek szerteszét hevernek a talaj felszínén.⁵

Másutt is vannak bizonyítékok arra nézve, hogy egy tehetősebb család (tagjai nagyobb méretű házakban laknak) szomszédságában több család él kisebb épületekben húzva meg magát. A vaskori településeken veremházak is vannak, bár ezek egy része nem lakás volt, hanem tárolóépület, szövőház stb. A nagyobb épületek egyharmadát az emberek lakják, kétharmadában pedig marhaállások vannak, az állatok fara egy folyosóra néz, ahol szekeret, szerszámokat tartanak, a terményt pedig a padlástérben tárolják. Ennek az épülettípusnak számos példányát lakják ma is Északnyugat-Európában, a „minden közös fedél alatt” elv megtestesítőit alkalmasint azért építették meg, mert télen-nyáron esett az eső, köd volt és ebben a nyirkos klímában ember-állat elpusztult volna a szabad ég alatt. Ilyen az építészeti kultúra legfontosabb elve a Német-síkságon. Itt mindenütt cölöpöket ásnak le a földbe, s a falakat úgy képezik ki, hogy a cölöpök közeit vesszővel befonják és sárral tapasztják. A 13. századig szokás volt veremházakat is építeni, attól kezdve ezek az emberek is – hasonló elvek szerint épített – földfelszínre emelt házakba költöztek. A költözők valamennyien szegény emberek, a tehető családok kliensei voltak. A gazdagok pedig a patrónusok. A szegényebbek dolgoztak a gazdagoknak, még adóztak is, cserében viszont élvezték azok védelmét más kiskirályok zaklatásai ellen. A rendszer emlékeztet azokra az elemi kapcsolatokra, melyekből a feudális időkkel előállt. Mindenesetre a függőség ősrégi, s a kontinens több pontján felismerhető a régészeti leletekből. Hollandiában a legértetesebb és nyilvánvaló példák a 10–12. századból valók: Deventer, Angersloo–Emmerhout, Nijnsel környékén tárták fel a házmaradványokat.

A prehistoria és a historia határhozatában élő társadalmak régészeti hagyatékai csaknem mindenütt jól felismerhető módon példázza a patrónus-kliens rendszer tényeit. Az őskori földvárak, amelyeknek építési divatja a korai középkorig tartott csaknem mindenütt Európában, szokványos településképet teremtett: a gazdagabb család lakóházát szegényebb családok kunyhói övezték. Góccok keletkeznek az agglomerációkban és

⁵ Clark, 1955. 201–255.; Müller–Karpe, 1980/IV/1. 402–20.; Pigott, 1968. 59., 126., 143., 152., 199., 201–202., 218.

a függőség szálai kötik össze a középpontot a szélekkel. A rendszer számos példáját tár-
ták fel a kelták és a szlávok lakta régiókban – a vaskor és a korai középkor időrendjé-
ben.⁶

A társadalmi nivellálódás azonban nem változtatott azon a gyakorlaton, hogy csaknem mindent a legkönnyebben megszerezhető anyagokból építsenek meg. Ezeken az elemi tényeken azonban mégis túltették magukat őseink. A dél-európai kőépítkezés idővel divatos lett a kontinentális övben, a lombhullató erdők tartományában. Már a rómaiak építettek az Alpoktól északra kő- és téglapületeket, a középkorban pedig templomok, lakótornyok, majd várak és polgárházak anyaga volt kő és tégl. Mindez annak ellenére, hogy a legrégebb épületek ebben az övezetben szintén faácsolatok. Északnyugat-Európa fatemplomai, fatornyai, cölöpházai – hála a régészek buzgalmának – nagyszámú érvet szolgáltatnak azoknak a kulturhistorikusoknak, akik az igények kielégítésének egyidejűleg többféle módját tekintik a társadalmi élet normális működése legfőbb ismertető jegyének.⁷

Mindazonáltal a kőépítkezés divatja meghódította Európát. Dél felől más divatok is terjedtek. Elsősorban az urbanizáció alakította át a kontinenset. A társadalom eltávolodása a természettől és meghosszabításának, az agráréletnek tartományától kijelölte egyúttal a gazdasági haladás útvonatát is. Ennek mérföldkövei olyan életmegnyilvánulások, amelyek Dél-Európában valamikor szintén láthatók voltak, azonban egyelőre még nem sokat tudunk róluk. A továbbiakban tehát északnyugat- és közép-európai példákat is bemutatok annak érdekében, hogy egyrészt érzékeltessem a déli divat terjedésének tényeit az Alpoktól északra, másrészt, hogy felvázoljam, milyen lehetett a Dél valamikori teljesítményeinek világa.

A mediterrán gazdaság

A dél-európai agrárélet hagyományai a Közel-Keletre vezetnek. A görög szigeteken, másfelől Fehér-Afrikán és a Gibraltári szoroson át vándoroltak be a legrégebb földművesek Európába, s a 7–6. évezredben megkezdték a növénytermesztés és az állattenyésztés ismeretein alapuló társadalmak diffúzióját. Búzát, árpat és kölest termesztettek, juhot, kecskét tartottak, idővel marhákat is, de természetes takarmánybázis hiányában nem voltak sertései. Ennek a haszonállatnak a fogyasztásától mindmáig tartózkodnak (sőt némelyek ideológiai magyarázatokkal indokolják viselkedésüket). A 4–3. évezredben a gabonatermesztést és az állattartást összekapcsolták, a közel-keleti ekés művelést terjesztve el a mediterrán világban. Néhány gyümölcs és a szőlő is hozzátartozott gazdálkodásuk alapjához. A szőlőt fákra futtatták fel, s ettől a gyakorlattól sokhelyütt még ma sem térnek el. A gazdaságokhoz veteményes kertek is tartoztak.

A gyümölcskultúrák jelentősége alighanem akkor nőtt meg, amikor a szántógazdaságra is áttértek. A szőlő, a füge és az olajfa a 4. évezred óta gazdagítja az étrendet. Lehet, hogy a centrum Anatólia és a Levantei partvidék volt, s innen terjed valamennyi egyrészt keletre, másrészt a mediterrán világba, tehát nyugatra. A szőlő és az olajfa a hegyoldalakon is megterem, s úgyszólván gondozás nélkül is be lehet takarítani a gyümölcsöket. Mélyebb talajrétegekben gyökerezik, ezért éltető nedvekhez jut nyáron is,

⁶ Donat, 1980.

⁷ Bleyl, 1973.; Böhner, 1966. 307–316.; Darby, 1956. 183–216.; D'Archimbaud, 1973. 53–110.; Eger-Schepers, 1985.; Fantini, 1966.; Février, 1978. 208–247.; Fixot, 1973–74. 245–295.; Fournier, 1978.; Grisward, 1981. passim.; Habitats, 1983.; Heliot, 1974. 214–234.; Hinz, 1981.; Lavedan, 1926.; Meckseper, 1975. 135–144.; Pesez-Piponnier, 1972. 143–164.; Redon, 1987. 369–393.; Rossiter, 1976. 49–55.; Schneider, 1986. 49–55.; Uslar, 1964.; Werner, 1965. 439–450.

amikor a talajfelszín teljesen kiszárad. A gabonák nyáron semmi csapadékot nem kapnak. A magvakat ősszel kell elvetni, ezt követően hull alá a csapadék, majd egész télen esik, javítva a talaj vízháztartását. Tavasszal már megszűnik az eső, a termés gyorsan beérik, úgyhogy már koránnyáron lehet aratni. (Ugyanez a helyzet Délnyugat-Ázsiában.) A citrusfélék kultúrája az i.e. 1. évezredben a Közel-Keletről jutott Dél-Európába. Ezeknek jóval nagyobb a gazdasági súlya a medence keleti részén, mint a nyugati karélyaiban – még ma is. A nyugati részen a gabonatermesztést részesítik előnyben, ahogyan a római időkben is tették.

Mindezek a változások úgy zajlottak le, hogy a gazdálkodás ágazatai egymástól többé-kevésbé függetlenül működtek. A kertkultúráknak összehasonlíthatatlanul nagyobb szerep jutott, mint a kontinens belsejében, a gabonatermesztés viszont alárendelt helyzetű maradt, nem úgy, mint az Alpoktól északra, ahol minden ágazat ennek van alávetve. A dél-európai állattartás is független az agrikultúrától. A mélyebben fekvő lapályokon nyáron nincs fű, kisül, ezért a nyájakat a hegyekbe kell terelni. Szezonális vándorlás, nomadizmus a transzhumáló gazdaság, mely megosztja a család munkaerejét.⁸

Ezek a körülmények, feltéve, hogy valamikor bőségében voltak a földnek, nem kényszerítették ki azt, hogy a parasztok rendezett falvakat építsenek maguknak. Ellenkezőleg: minden egyes család – függetlenül a többitől – egy-egy tanyán gazdálkodott. A szórványok településtörténete még ma is tart ezen a tájon.

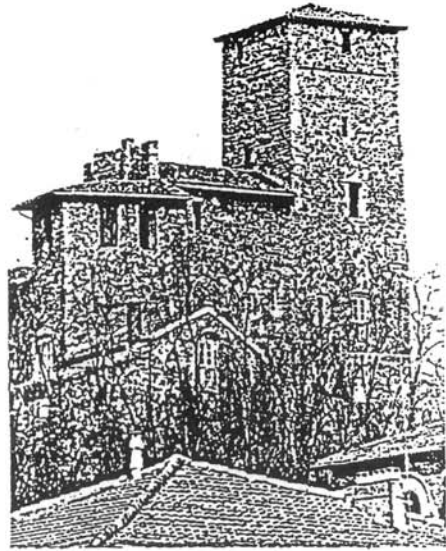
Hideg és sötét tornyok

Eltételezve a prehistorikus épületektől, jószerével csak a középkorban kellett a tehetőseknek családostól toronyban lakniok. Csak itt érezték biztonságban magukat. A 11–13. században, amikor a nemesek beháborújának minden érdekét alá kellett rendelni, szinte erejükön felül építkeztek, hogy megmenték életüket. Burgundiában (Beaune és Nuits körzetében) 240 faluban (amelyeknek többsége csak néhány házból állott) 75 erődítmény állott. Nem volt ritka az olyan nemesi udvar, ahol a sáncon belül több lakótorny magasodott, mégis a zöme ezeknek az építkezéseknek csak egyetlen toronyházat emelt a falu felé. A „maisons fortes”, azaz az erődített házak persze nem voltak kiterjedt épületkomplexumok. A 12. században francia földön már minden nemes családban a házasulandó férfi családostól alapíthattak és külön költözve, saját erődítményükben élték a lovagok földesúri hétköznapjait. Jean de Théroanne püspök 12. század első harmadában keletkezett életrajzában arról lehet olvasni, hogy „ennek a vidéknek a leggazdagabb és a legelőkelőbb férfiai egy magasabb dombra költöznek, amit mély és széles árokkal vesznek körül. Azt követően palánkot állítanak erős cölöpökből. Minden ilyen erődítményt (ha csak lehet) tornyokkal látnak el és az egésznek a közepén házat építenek, amelybe csak hídon lehet bemenni, s ami uralja az egész építményegyüttest.” Akár egy kolostor: dombon áll, fal védi és közepén a lakóház, úgy, ahogyan Szent Gallen 9. századi (a 15. századi másolatban megmaradt) ideálterve is előírja.

⁸ Baillard, 1975. 115–189.; Barker, 1973. 115–177.; Barker–Grant, 1991. 15–88.; Bradford, 1949. 58–72.; Cary, 1941.; Davies, 1972. 76–101.; Emberger, 1930. 705–721.; Grigg, 1980. 120–145.; Guillaud, 1976.; Heimbergre, 1977.; Heimbergre, 1979. 141–195.; Herlihy, 1958. 23–41.; Higounet, 1966. 343–398.; Hoffmann, 1979. 289–318.; Houston, 1964.; Jarman–Webley, 1975. 177–221.; Lombard, 1959. 89–115.; Mares, 1962. 201–216.; Oxe, 1923. 20. skk.; Paulet, 1959. 89–115.; Riemann, 1957.; Ring, 1979. 2–21.; Rositter, 1978. 49–55.; Semple, 1932.; Smith, 1979.; Tchou, 1948. 217–257.; Thirgood, 1981.; Tichy, 1957. 288–296.; Ward Perkins, 1964.; Whitehouse, 1968. 332–367.; Weigand, 1954. 75–101.; Zangheri, 1969. 23–40.

1. kép. Lakótorony, Isnardi, Sanfré, Cuneo, Itália, 12. század. Settia nyomán

2. kép. Kastély, Albigny, Franciaország. A lakótorony 12. század, a teremház 14. század. Guilhaot nyomán

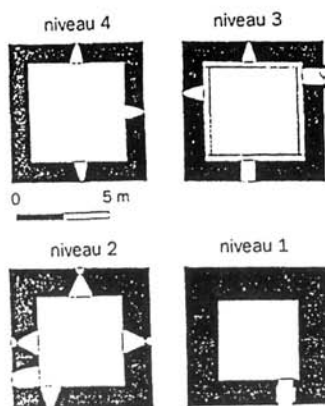
De még a legtehetősebbek is meglehetősen szűken voltak. Caen várában (ahol Hódító Vilmos élt) a 12. században emelt lakóépület 30 x 11 m alapterületű és 8 m magas. Ekkor két emelete van, ám nincs pincéje. A földszintjén három szemétdörmök is van nyílása, de a hulladékokat nem lehet a vermekből kitakarítani. Viszont a földszinten az épület közepén van a tűzhely és egy kút, alig pár lépésre a hulladékok silójától. A kút óhatatlanul fertőzött vizű. Az első emeleten hat ablakon kap fényt a terem, több kandalló nyílása is látható (ezeket természetesen különböző időkben építették). Van még itt egy ajtónyílás is, amihez az épület oldalán külső lépcső vezet a magasba. Fennmaradt egy 1180-ban összeállított költségvetés is az akkor esedékes javításokról, amiben tornyokról, falról, a várkápolnáról (ez ma is áll, múzeumi kiállításterem), kamarákról és teremről emlékeznek meg. Nagy a valószínűsége annak, hogy két terem is volt; az egyik a privát élet színtere, míg a másikban zajlott a közélet. Ez az idő tájt eszemiszom, nem szolid biznisz-löncs! A nagyobb étkezőhelyiség mellett is falaztak el kamrát, ahová a lakomákkal egybekötött politikai alkudozások idején az uralkodó tanácsadóival visszavonult – pihenni, s innen az udvari méltóságnév: a kamarás. Sokhelyütt azonban a kamrát csak egy függöny választotta el az étkezés, azaz a nyilvános élet színterétől (így volt ez Vendome és Troyes lakótoronyában). Ezt a kevésbé költségigényes faépületekben is így oldották meg. Az a gerendaácsolatú torony, amelyet a 13. században emeltek Villy-le-Moutier dombján (és később leégett), az ásató régészek szerint 20 x 10 méter alapterületen állt, és a földszintjét kettéosztották. Mind a két helyiségben raktak tüzet, az egyikben a fal mellett, itt a füst egy kürtőn át távozott, a másikban viszont (ahol főztek) a konyha padlóján, és a füst innen az ajtón át jutott a szabadba. Nem tudjuk, hány szintje volt ennek a toronynak, a többi (kő-)épület ismeretében talán kettő;

a földszinten főztek és ettek, az emeleten aludtak. Ez persze nem volt általános szabály. Egy dél-angliai apácakolostorban hímzett hetven méter hosszú, 11. századi vászon, melyet „Bayeux-szőnyeg” néven emlegetnek, egyemeletes fatornyot is ábrázol, bemutatva Hódító Vilmos kalandjainak színtereit. Itt az emeleten lakmározik az úri társaság.⁹

Minden jel arra mutat, hogy az ebédlő az a része a háznak, ahol reprezentálni lehet. Nemcsak az evéssel, hanem a berendezéssel. Arnal Mir katalán arisztokrata 1071-ben felvett hagyatéki leltára számos takarót és szőrmét sorol fel, sőt kesztyűt és tükröt is, továbbá kandallóbereket, ezüstműveket az ebédlőben. Az alvóhelyiségben részletesen leírják a „kényelmes” ágyat, derékaljakkal, párnákkal, dunyhával, fali takarókkal és szőnyegekkel (minthogy az alvásra használt helyiséget nem fűtik, tehát a falakat textíliákkal szigetelik, öltöztetik). A leltárból arra lehet következtetni, hogy a családi ünnepélyes étkezés, ill. az alvóhelyiségének technikailag szegényesebb berendezése az arisztokrácia otthonában még nyilvánvalóbban felismerhetővé teszi a kor valamennyi társadalmi csoportjának lakáskultúrájában meghúzódó ellentmondásokat. A kényelem hiányát a látványos étkezések barbarizmusa hivatott ellensúlyozni.¹⁰

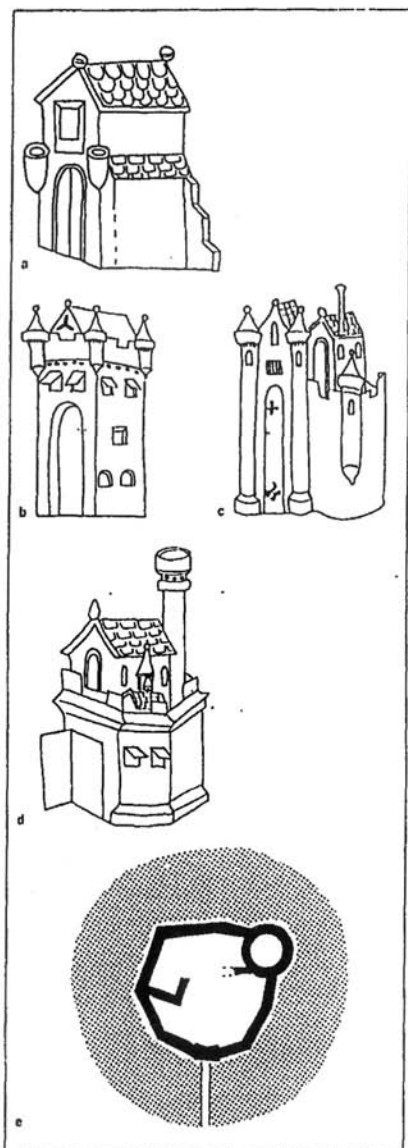
A középkor elmúltával azonban a „nagy zabák” ideje lejárt. A polgárok takarékoskodtak és új vendéglátási szokásokat vezettek be. Már a 16. századi – oktató célzatú – metszeteken gúnyolódva látatják a régi módit. A parasztlakodalmakon – legalábbis ez látható – csaknem mindenki részegen dülöngél, sőt van, aki viszontlátja nemrégiben behabsolt falatjait. Egzotikus

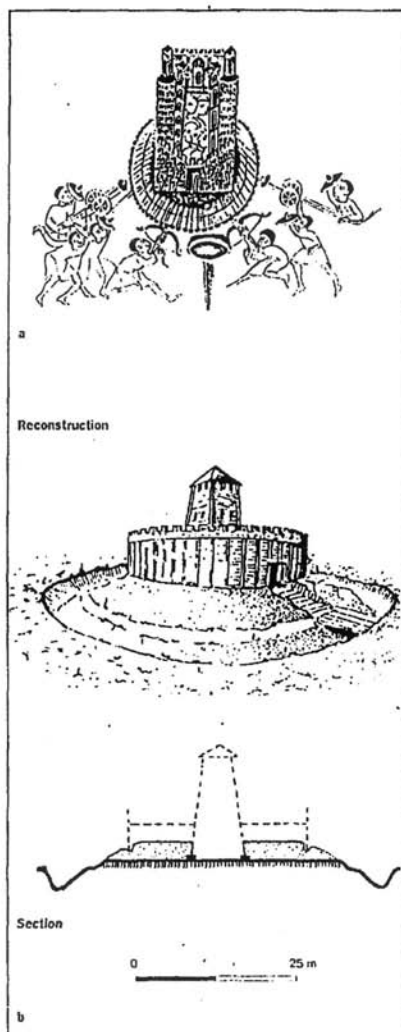
3. kép. Lakótorony. St-Cyr-au-Bont-d'Or, Franciaország, 13. század vége. Guilhot nyomán

⁹ Bleyl, 1973.; Boüard, 1973. 5–110.; Braume, 1983.; Broglio, 1983. 73–88.; Collodo, 1980. 5–36.; Debord, 1982. 83–90.; Decaëns 1981. 5–123.; Egger – Schepers, 1985. 1–38.; Fantini, 1966.; Fasoli, 1966. 531–567.; Fixot, 1973–74. 245–296.; Fixot, 1975. 67–93.; Fournier, 1978.; Grisward, 1981.; Habitats, 1983.; Héliot, 1974. 217–234.; Hinz, 1981.; Kroeschell, 1968.; Le Roncière, 1990. 161–298.; Meckseper, 1975. 135–144.; Noyé, 1980. 607–630.; Pesez – Piponnier, 1972. 143–164.; Pringle, 1974. 222–249.; Schepers, 1973. 121–135.; Schneider, 1986. 17–38.; Settia, 1980. 159–199.; Settia, 1984.; Soeder, 1964.; Stopani, 1977.; Uslar, 1964.; Van de Walle, 1962. 163–169.

¹⁰ Barthélemy – Contamine, 1990. 371–470.; Comba, 1978. 375–414.; Debord, 1982. 83–90.; Frankovich – Gelichi – Parenti, 1980. 143–247.; Hähnel, 1975.; Inventories.; Noyé, 1980. 607–630.

4. kép. Erődített házak és kastélyok hierarchiája 14. századi illusztrációkon Angliában. Oxford. Az e) lakótorony alaprajza, Vianeu, Franciaország. Alexandre-Bidou nyomán

5. kép. A lakótorony legrégebb franciaországi ábrázolása, 11. század. b) összehasonlításul South Mimms, Middlesex, Anglia, lakótorony átnézeti rajza. Alexandre-Bidou nyomán

6. kép. Harold utolsó lakomája a csata előtt. Részlet a „Bayeux-i szőnyeg” néven ismert vászonhímzésről. Angol apácák készítették a 11. században. Bayeux, Franciaország. Az épület emeletén ékeznék, ahova feljutni egy lépcsőn lehet, amely a lakótorony oldalához van építve.

italok kerülnek a polgárházak asztalára. Csokoládé, kávé és a tea. Persze elmaradhatatlanul társul a kínálathoz a lepény, sült tészta, gyakorta gyümölcsökkel ízesítve. Mai utódaik ismeretében egyáltalában nem tűnik valószínűtlennek, hogy ezeknek – az olykor ehetetlen – bodagoknak kellett betölteniök azt az űrt, ami a féktelen eszem-izsomok elmúltával támadt fogyasztási szokásainkban. A divat gyorsan követőkre talált – falun is. Ellenben a kontinensen kelet felé haladva senki sem akarta utánozni nyugati kortársait. Kelet-Európában még ma sem! Ellenkezőleg, az újbabkori urbanizáció egyenesen megerősítette a nagy, látványos trakták szokásának szabályait – falun és városon egyaránt.

De akármerre nézünk, bármelyik korszak kulisszatitkaiba pillantunk be, azt tapasztaljuk, hogy mindenütt mindenki ragaszkodik a tálalás reprezentatív kellékeihez. Az ősrégi barbár tempó végigvonul fajunk kultúrtörténetén. Még a szegények sem lehetnek kivételek. Az elszegényedő római birodalom félreeső provinciájában, Pannoniában (a 4. századi Pécs ókeresztény sírjainak mellékleteiből ítélve) a szűkösen élő, sőt olykor kifejezetten alultáplált városlakók a túlvilágon akartak (keresztény hitükkel összeegyeztethető módon!) nagy lakomát csapni és ehhez a Rajna-völgyi műhelyekből való üvedényeket vásároltak. Erejükön felül költekeztek! Ám akármit is van, a koplalás régi alternatívájának kézzelfogható bizonyítékait ezek az üvegpoharak és kancsók szolgáltatják. Voltaképpen méltó előképei a közelmúlt és napjaink generációi által nagyrabecsült ólomkristály-készleteknek.

A díszes ivóedény talán a legrégebbi kelléke a reprezentációnak. Nemesfém ivókürtök gyorsan féltett kincseivé váltak a barbár törzsfőnököknek azóta, hogy rájöttek a fémfeldolgozás mesterfogásaira. Kincsek ezek az edények, a törzsi háborúk fosztogatásai miatt elásták őket, a régészeti és iparművészeti gyűjteményekben ők bizonyítják a

kézművesek tehetségét és a pompa ősrégi vágyát. Nem volt olyan kor és nem volt olyan társadalom, amely lemondott volna az ivás és a vagyon fitogtatásának kettős örömről. Ki-ki tehetsége szerint! Ezért a nemesfémek, kivált az ivóedények a középkori előkelőségek, sőt a gyorsan gyarapodó városi polgárok asztalneműi közül sem hiányozhattak. Nemzedékről nemzedékre öröklődtek. Az újabb divat új formákat hozott, ám a régihez – aki csak tehette – ragaszkodott. Ebben persze annak is szerepe van, hogy a nemesfémkészítmények nem egyszerűen vagyontárgyak, hanem mobilizálható értékek. Nemcsak a modern idők zálogházi becsüsei tanúsíthatják a mondottakat, hanem a középkorból fennmaradt záloglevelek, amelyek talán a legnagyobb tömegű iratfajtat képviselik a feudális bürokrácia kultúrhistoriájában.

Ha vagyontárgy az asztalnemű, akkor örökíthető is. A végrendeletek és a hagyatéki leltárok (e kellően még alig kutatott iratok) sokmindent elárulnak és áttekintést nyújtanak a középkori terített asztalokról. Olykor még a szegények is arra kényszerülnek – a divat okán –, hogy a vagyonosság látszatát keltsék és ezt elsősorban a családi asztal látványával érik el. Még a csonkult családokban is ragaszkodnak a hagyományokhoz. Nemcsak az értékek miatt, hanem a hajdanvolt emlékek okán.

Egy selyemszövő-nő Lübeckben már minden bizonnyal abban a helyzetben volt, hogy erején felül kellett teljesítenie, ha a módos polgár látszatát akarta kelteni 1386-ban. Végrendeletében egy ezüstkanalet, egy ezüstcsészét, tizenkét cintálat, valamint hat kis cintányért, továbbá három vaslábast, négy üstöt és egy – kézmosáskor használt – melencét, nemkülönbén a mondott aktushoz szükséges vizes-hordócskát mondhatott magáénak. Persze az utóbbi felszerelési tárgyak zöme rézből, bronzból vagy csak vasból készült, volt köztük még cinedény is. De ezek még mind drága portékák, még a vasedények is, hiszen a lábakkal ellátott konyhaedényeket (amelyeknek űrtartalma nem haladta meg a két litert) nem konyhafelszerelésként tartják számon, hanem az étkezőhelyiségekben közszemlére kitett reprezentációs, mutogatni való kellékek között. Ekkoriban még meg sem említik a fa- vagy cserépedényeket, a tűzhely felszereléséhez tartozó rostélyt, a villát, a nyársat, a háromlábát stb., holott ezeknek aligha volt híjjával a megboldogult. Lübeck polgármesterének 1439-ben kelt végrendeletében pedig az áll, hogy a gazdag város első emberének felesége egy tucat ezüstkanalet és egy ezüstbörgét örökölt. Másról itt sem esik szó. De idővel megváltoztak a bürokrácia szokásai, talán pontosabban vált minden hivatal. Alighanem átalakult az értékrend is. A 16–17. századi holland és angol végrendeletekben már kő- és cserépedényekről is olvashatunk, az iratokat pedig parasztházakban készítették. Ugyanezeket az értékeket hagyta szeretteire a magyar paraszt is a 18. században. De ennek előtte nem emlegetik még őket. Pedig aligha boldogultak nélkülük. Az is nyilvánvaló, hogy ilyen edényeket a középkori Európa csaknem minden háztartásában használtak. A nemes- és polgáraszonyok ugyanúgy, ahogyan a parasztok asszonyai sem nélkülözhatték gyakorta cserélni szükséges készleteiket. Minden asszonynak, aki süttött és főzött, szüksége volt azonfelül tálakra, kádakra, dongás edényekre, kivált hordókra, sőt tányérokra is. Ezek mind fából voltak. A kollekciónak előállításának technológiáját a vaskorban tökéletesítették, majd a középkor urbanizált övezeteiben kiegészítették esztergált edényekkel. Ezeket egyre nagyobb tömegben állították elő, voltak köztük csutorák, tálak stb. A faedények az ipari forradalom előtti nemzedékek életében mentek ki a divatból Északnyugat- és Közép-Európában, délen pedig még a középkor végén. Ezzel szemben Kelet- és Észak-Európa periferiája, kivált a parasztházakban egészen a múlt század utolsó harmadáig használta a faedények arzenálját; itt a cserépedényeket úgyszólván sohasem kedvelték meg, a vasedényeket pedig régóta nagy

becsben tartották. Mindent egybevetve a kontinens lakossága csak a középkor elmúltával kezdett változtatni a konyhafelszerelésen és a kulináris hagyományokon.¹¹

Ezzel szemben délen és északnyugaton már a középkorban átalakították a lakberendezést, kivált a nemesek és a polgárok, de a divat ereje a 16–17. században ragadta magával a parasztokat is, majd elárasztotta Közép-Európát. Kezdetben mindenki ácsolt bútorokat használt. Elengedhetetlen volt egy láda és a bölcső. Az ülőalkalmatosságokat rendszerint három lábbal készítették el, ahogyan a közelmúltban a cipészek műhelyeiben látható székecskék őrizték a hagyományt. A szokások mélyen nyúlnak a prehistoria rétegeibe. Mindenesetre a vaskorban a famegmunkálás technológiája sokat javult a vonókés és a faragószelek alkalmazása révén. Ennek ellenére a bútorok együttese, s magának a lakberendezésnek a száma, változatossága (vagy talán éppen ez utóbbinak hiánya) maradt a régiben. Még az ágyakat is talán csak a tehetősebbek engedhették meg kényelmük reményében. Egy favázra (mely lábakon állott) hálót vagy hevedereket erősítettek, esetleg bőrszíjakat, vagy pedig a keretet befonták vesszővel. Ezt a fekvőhelyet már Egyiptomban is jól ismerték, a sírokban talált ágyak, dikók és az ugyanonnan előkerült házmodellek szolgálnak bizonyossággal. Másként négy faoszlopot faragtak, amelybe hosszanti hornyot véstek, hova is bárdal hasított hosszanti és a végeknél rövidebbre vágott deszkákat illesztettek. Ez a megoldás talán a vaskorban gazdagította a faragók leleményét, ám az ágy csak a középkorban vált általánosabban használt bútordarabbá.

A lakberendezés szégyenessége magának a lakásnak a szűkösségével és hőháztartásának fogyatékoságaival függött össze. Valamennyi lakóházban arra kényszerültek, hogy a füstöt szagolják; kürtők és kémények csak a 12. századtól kezdtek terjedni az Alpokban és attól északra a nemesi épületekben (elsősorban a toronyházakból alakuló várak teremházaiban), majd a polgárházakban és a középkor végén a falusi parochiákon, nemkülönbén néhány gazdagabb paraszt házában. Ennek következtében az ülőalkalmatosságok és az asztalok mai méretei csak akkor alakulhattak ki, ha a tűz füstjét már elvezették és szobát rendeztek be. Addig is, ha tehették, alvókamrát falaztak el (ezért a legegyszerűbb megoldás a két osztatú ház!), itt viszont hidegben aludtak. Itáliában már a 11. században az ágyakat tetővel és függönnyel szerelték. A divat lassan terjedt az alantas rétegekben.¹²

Itáliában és az Alpoktól északra még sok minden tisztázandó a lakberendezés divattörténetének tényeit illetően. Ezek a problémák nyilvánvalóan mind az épületek használatával kapcsolatosak. De már a nemesek tornyaival is filológiai nehézségek vannak. A *turris* ugyan mindenütt lakótornyot jelent a latin szövegekben, de a *domus* (a ház) lehet földszintes és emeletes egyaránt. Jószerevel parasztház is lehetett. A *camera* (kamra) és a *sala* (a terem, a lakóhelyiség, az ebédlő stb., tehát a nappali tartózkodás belső tere) jóllehet egyértelmű kifejezések, azonban a szövegekben ezeket gyakran felcserélik és csak a szövegek környezetükben értelmezhetők.

Mindenesetre a 10. század óta az *aula* a legfontosabb lakóház, ez a torony és később a várpalota. Még a királyi lakóhelyeken (pl. Aachen-ben) is így van. Az épületet félig földbemélyített raktárhelyiségekre falazták fel. Mellette istállók és a fegyverek tárolására való épületek álltak. Páris-ban, Brügge-ben ugyanígy építkeztek. A városokban azonban a korai középkorban még ritkán építettek tornyot. A nemesek vidéken laktak. Mind, egytől-egyig rablótanyákon éltek. Persze tornyaik méretei is kisebbek, mint az

11 Tauber, 1980.

12 Hinz, 1978. 316–319.; Lorcin, 1992. 15–20.; Mohrmann, 1985. 513–530.; Ottenjann, 1985. 531–544.; Schütte, 1985. 545–568.; Windisch – Graetz, 1982.

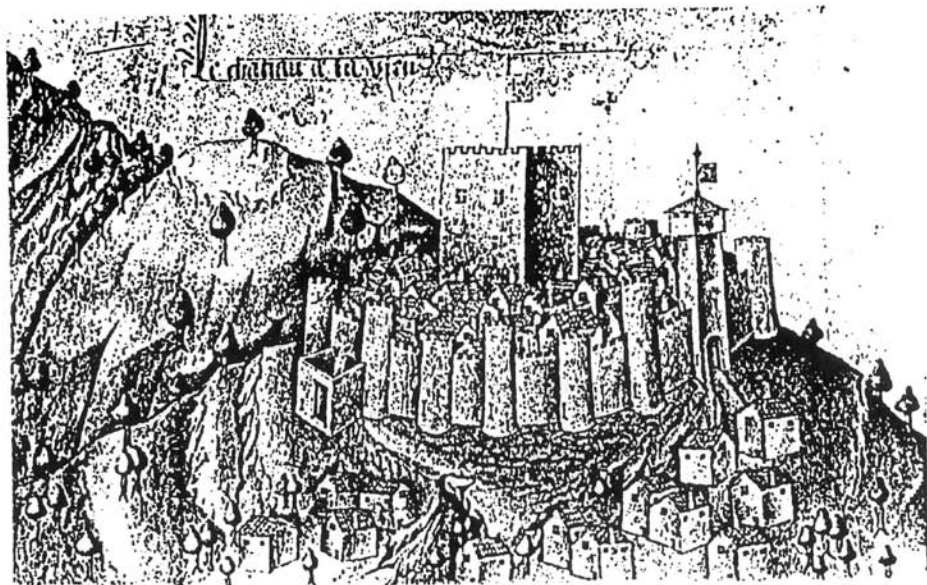
uralkodó házában. Itt sehol sem éltek tágas termekben. Észak-Franciaországban van például Grimboisq in Cinglais, ahol Olivets dombján egy 11–12. századi torony áll. Bence az *aula* 17 x 7 méter alapterületű és 10 méter magas. Houdan (Yvelines) cilindrikus tornya 15 méter átmérőjű és 30 méter magas. Amaury III. (Monfort Sir-je) építtette a 12. században. Az épület bejárata 6 méter magasságban van. Ezek a legmonumentálisabb példányok, bár az idők folyamán sok társukat lebontották és így nehéz pontos képet alkotni róluk.

Annai azonban bizonyos, hogy a komor tornyok zöme – mai igényekkel ítélve – kényelmetlen, sötét és hideg épület, úgyszólván minden elemi komfort hiányzik belőlük. Persze az otthonosság kellékeit sehol sem nélkülözték az előkelők kőházaiban. Doue-le-Fontaine közelében ma is áll egy 11. századi donjon. Konyhájának közepén tűz égett a földön, a teremben pedig – fényűző módon – kandallót építettek, első emeletén latrinára jártak, pedig ez az intézmény a kisebb lakótornyokból mindenütt hiányzott. Gent hercegi várának falába vízvezetékét építettek be, de ez egészen kivételes megoldás volt. A kényelem sehol sem jellemző a lakótornyokra. Még ablaknyílást sem hagytak a hálókamrákon, nehogy nyíllal belőjenek az ott szorongó asszonynépre. Inkább fáztak a sötétben! A tornyok áporodott levegőjét a fáklyák is kormozták. Az ebédlőben a falakon szőnyegek lógtak, és sok épületben a kamrákat is szőnyegek választották el egymástól. A 13. századtól azonban a tehetősebb arisztokraták nagyobb tornyokba költöztek, ablakokat is hagytak és fallal védték a tornyot. Az „erődített ház” (ahogy nevezték) már vár volt. Olyan kényelmes, hogy csigalépcsőn lehetett az emeletre felmenni, nem holmi létrán kapaszkodni a magasba. De a nemesek többsége még mindig ősi fészékében, ezekben a valóságos rablóbarlangokban szorongott. Werner Rolenvinck kartauzi szerzetes, aki Köln városának krónikáírója, 1476-ban azt állítja, hogy a lovagoknak „zsákmányra kilovagolni és rabolni korántsem szégyen, a legjelesebbek ezt teszik e honban” (Ruten roven, dat en is ghen schande, Dat doynt die besten van dem lande).¹³

Dél-Franciaországban és Itáliában ezidőtájt már sok nemes beköltözött a városba. Kényelmesebben élhetett ebben a környezetben, városfalak védték, és elkölthette pénzét. Egyre többet beszéltek a vitézségről, miközben sokan felélték javaikat, az eszemizom itt sokkal költségesebb, mint vidéken. Sokan eltanulták a kufárkodást, életelemlük lett az adok-veszek. A polgárok a maguk képére formálták az egykori útonállót. A nemes nem kardjával, hanem kölcsönügyletekkel és adót szedve – fosztogatott.

Ezekben a provanszál városokban már az antik idők óta kereskedtek úgyszólván mindennel. Éltek itt görögök is, aztán rómaiak növelték a forgalmat, a prosperitás pedig a lakosságot. Később lanyhult az üzletmenet, majd a középkorban újra fellendült. Ekkor már a városkép is megváltozott. Languedoc-ban és Armagnac-ban is összekeveredtek a ligurok és kelták utódai mindenféle kereskedőnépséggel. A zsidóknak utcáik voltak. De más gettók nem alakultak ki. Volt egy természetes csatorna is, ami a kontinens belsejébe vezetett, a Rhone. A bronzkor óta ez biztosította az összeköttetést. Amikor megnövekedett a forgalom, átépítették a várost. Először az antik templomokat alakították át, majd újakat is emeltek. A lakóház fala leomlott, ha már tartósan lakatlanná vált. Új tulajdonosa azonban meghagyta a régi alapokat és az omladék helyén falat emelt. Ez a gyakorlat csak a középkorban változott meg. Előbb a kereskedelem élénkül meg, aztán az ipar. Egyszeriben vonzóvá válnak a városok a nemesek számára is. Marseille, Toulon, Fréjus, Arles, Venc és Antibes suburbiummal egészül ki a 13. században. Az a helyzet, amit Forcellier városáról írnak a 11. században, már a múlté. A templom és a vár

13 Id.: Egger–Schepers, 1985. 7.

7. kép. Bussy városának képe egy 15. századi miniaturán. Franciaország.
A falakkal övezett városban a polgárházak agglomerációjából kiemelkedik a lakótorony.
A falakon kívül suburbium. Piponnier nyomán

(locum atque ecclesie cum burgo) volt a város említésre méltó épületegyüttese. De a későbbiekben a város kiterjedt, mint a legtöbb agglomeráció. A súlypont eltolódott. Jól érzékelteti az alábbi példa a folyamatot. Arles egyik egyháza a Szt. István kapu mellett áll 1050-ben, ahonnan út vezet a várhoz (carrería que ducit ad burgum), de a 13. századi oklevelekben ez az erősség már kiérdemelte az „öreg” jelzőt. A feljegyzések 1150 óta új várakat is emlegetnek. Ez a Porcellets család fészke, kezdetben egy torony, idővel más házzal egészítik ki, valóságos városnegyed keletkezik. Egy másik negyedben épül a Szép család háza (famille des Baux), egy másik toronyépület a Mejan faluba menő szekerút mellett, erkélyét 1293-ban is számontartják (turris nove ... versus Medianum confrontatum ... cum menis seu barris veteribus: turrem bossatam prout confrontatur cum carrieris publica dicta de Mejano). Arles aktái között fennmaradt 1304-ből a telektulajdonosok összeírása, négyszáznyolcvanvan vannak. A telkek körülveszik a várat, ahova egy lépcső vezet (iuxta ascensum castri, in castro scilicet in podio Eugeniesii, in turno castri, subtus castrum): a vár tornya alatt. A leírásból nyilvánvaló, hogy a legfontosabb épület az egész településen a torony, ennek van minden alárendelve, s ehhez viszonyítják a többi épület fekvését. A házak utcákba rendeződnek, köztük van a kenyérsütők utcája, mely a városkapuhoz vezet, itt van a templommal szemben a Szent Mihály kútja (Super puteum sancti Michaelis, retro sanctum Michaellem... apud basconones, subtus furnum de Bastonenes). Ezt az utcát ma is így nevezik.

Jóllehet a beköltözések révén átalakult a lakosság összetétele, a városi népség aránylag homogén tömeg volt, ritkán alakultak ki gettók, ám a foglalkozási és vagyoni eltérések (a társadalmi státusok egymáshoz való ragaszkodása révén) észrevehetőek a középkori városokban. Ahol sok a nemes, ott sok a torony – egyrészt a házak, másrészt a

templomok miatt, így tartja a közfelfogás. Tours városát a 14–15. században keletkezett iratokban *villa de turribus* névvel emlegetik. Ennek ellenére a délfrancia városokban nem minden nemes lakik toronyházban, megelégszik földszintes épülettel is. A nemesi építkezéseknek egyébként is csaknem mindenütt – az Alpoktól északra és nyugatra – két épületfajta az eredménye. Az egyik a terem, amelynek kamrája van, a másik a torony. Idővel sok olyan épületet emeltek, amelyben kombinálták a kétféle megoldást és ezeknek építési tapasztalatait felhasználták a polgárházaknál, végül a parasztházakat falazva.

A városi házak méreteit a teleknagyság határozza meg. Szent Pons apátságának házai a 13. századi Nice-ben 6–3 pálca, illetve 2–5 pálca és 3–5 pálca méretűek (1 pálca = kb. 3 m). Arles-ban 1225-ben eladott házak utcafrontjának szélessége egy pálca és egy arasz (1 arasz = 0,22 m), illetve egy pálca és hat arasz volt. Toulon városában 1590-ből megmaradt jegyzék szerint a legszélesebb ház 8 pálca és 6 hüvelyk (1 hüvelyk = 1,25 m), míg a legkeskenyebb mindössze 2 pálca volt. Még az egymás mellett lévő épületek méretei is különböztek egymástól. Gaspard de Lascaris (conseiller de Castellar) birtokában 1529-ben az alábbi ingatlanok voltak: egy torony, egy kis palota (azaz teremház), egy másfajta, „közönséges” építésű és egy kert. A 13. századi Avignon városában megközelítőleg háromszáz toronyházat tartottak számon. A provanszi városokban a tehetősek izolált tornyokban laktak; Antibes, Grasse, Vence, Saint-Paul, Arcs városképét ma is ezek határozzák meg. A mintát alkalmasint az olasz városokból kölcsönözték. Bologna, Siena és S. Gimignano városmagva mindmáig fenntartotta a középkor társadalmi mozgásának látványos következményeit. Aztán ez a városkép is megváltozott. A kereskedőknek árkádok házakra volt szükségük, ahol a boltívek alatt árulták portékájukat. Arles városában 1406-ban említenek egy *carriera dels pilars*-t, azaz boltos utcát. A prosperitásra jellemző, hogy nem egészen két emberöltővel korábban Nice-ben, noha 1342-ben a városi hatóság megengedi egy ilyen árkádok ház építését, ám meghatározza annak méreteit is, figyelembe véve a telek szélességét. (...possit edificare facere ... loco dicto in fustaria juxta pontem ... et juxta aquam Palionis unum ponticum altitudinis de terra usque ad dictum ponticum palmorum canne quatuordecim ... et debeat in carriera de muro dicte domus per mensuram seu spatium palmorum canne quindecim ... Item construere ante dictam domum duas colonnas videlicet una de lapide vel de mallonis et alia de fust exuntes in carrieris et separantes a pariete domus palmos canne tredecim.)¹⁴

Természetesen az építkezéseket kiváltó szociális mozgásokat úgyszólván nem is lehet nyomon követni. Annyi mégis látható, hogy a nemesi torony (amelyet a védekezés okán építettek) eleinte vidéken vált be. De a 12–13. századi Itáliában és Dél-Franciaországban kezdtek a nemesek beköltözni a városokba, egyidejűleg a toronyépítés szokása terjedt az Alpoktól északra, sőt Angliában, végül a 13–15. században még Kelet-Közép-Európában is. Végeredményben megközelítőleg három évszázad alatt a toronyház elterjedt Szicíliától Skóciáig és Erdélyig. Annak következtében pedig, hogy a nemesek áttelepültek a városokba, itt is felépítették őket, de itt már sokat módosítottak rajtuk. Nemcsak azért, mert nem a torony, hanem a városfal védte lakóikat, hanem azért is, mert sok mindent adaptáltak beléjük az építkezés és a lakberendezés komfortjából.

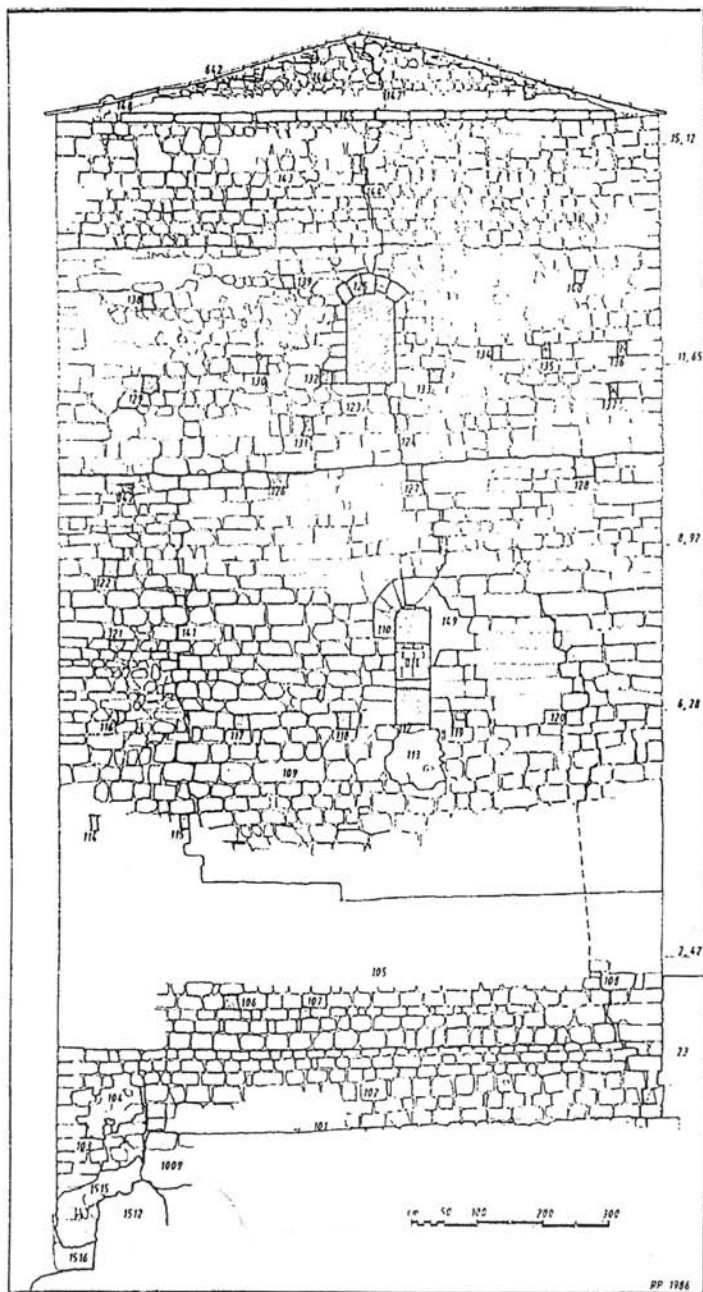
A 13. században épített lakótornyokban és városi toronyházakban már sokhelyütt kályhával fűtött szobát rekesztettek el; akik itt laktak, csigalépcsőn mentek fel az emeletre. Kényelmesebb lett a bútornak is, elterjedtek a függönnyel felszerelt ágyak, a ma-

¹⁴ Engelmann, 1959.; Février, 1964. 139–176.; Hauser, 1990³. 79. skk.; Hähnel, 1975. 77–95., 192–219.; Kayser, 1960. 43–72., 164–189.; Settia, 1980. 31–50.

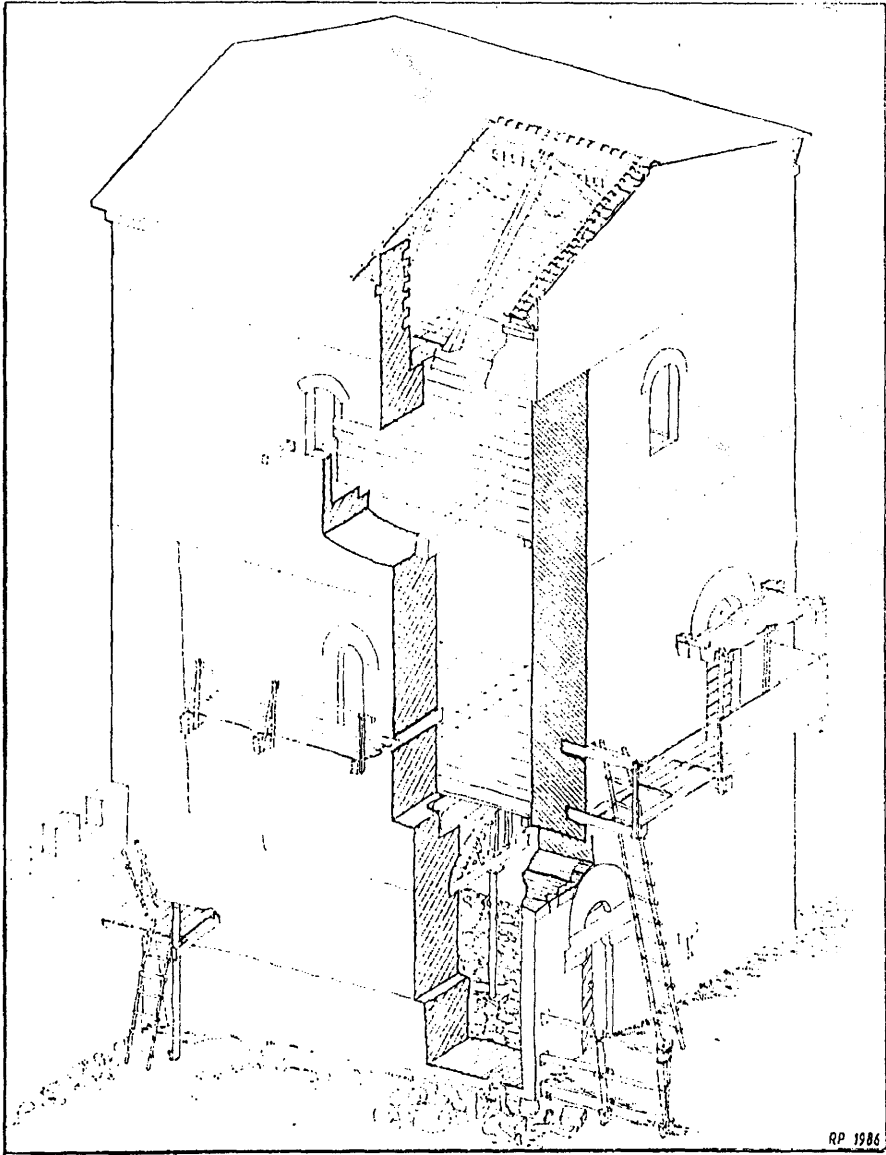

gas asztalok és székek, megjelentek a középkor végén a szekrények stb. A konyhában a tűzhely nem a föld vagy egyenesen egy tűzgödör, hanem egy magas padka. Itt már nagyobb, lapos fenekű edényekben főzettek, mert háromlábakat használtak, ugyanígy a serpenyőket. Ennek következtében megváltozott a konyhatechnológia, az ételek fajtái. De minden a tornyokból indult el, legelőbb is azért, hogy maguk a tornyok bekerültek a városokba. Crestentius is azt állítja – ismertetvén az ideális majort a mezőgazdaságról írott – tanyájteményében, hogy egy valamire való udvarház (corte) közepén toronynak kell állania, s az udvarra tágasra nyíló kapun lehet bejutni. Jószerével ilyenek építették a bolognai Szent Procolo kolostor majorját, amely „egy alkalmas udvarral rendelkezik, hol torony épült; itt állanak továbbá a jobbágyok házai is, valamint a magtár, az istálló (a tehenészet), a magtár, a szérűskert és egy veteményes kert, mert az is ebbe a gazdaságba foglalatik”. Ilyen sokféle épülettel felszerelt majorokban gazdálkodtak a tehető polgárok is. Egy veronai ügyvéd például családi birtokának középpontjában már a 12. század óta egy toronnyal és falakkal erősített majort tudhatott magáénak. Ezt vizesárokokkal vették körül. A majorban nemcsak mezőgazdasági épületeket, hanem egy szövőcsarnokot is emeltek. Emilia területén sem ment ritkaságszámba a vizesárokkal határolt, toronnyal ékes major. Például Rodanóban 1456-ban említik az egyik iratban azt a majort, amelyik házzal épült, azon felül toronnyal is, sőt árokkal van övezve (cum domo posita supra una motta cum foveis circa circa). Másutt (ugyanebben a tartományban) egy olyan major építéséről tudunk egy 1353-ból keltezett iratból, ahol egy darab földbirtok van, toronnyal, házzal és épületekkel, valamint művelt földekkel, amelyek a major árkán kívül terülnek el (de una pecia terrae cum una mota, domo et aedificio superextante cupata, LIX tabularum, cum una pertica terrae circa et extra foveas ipsius motae).

A baj az volt, hogy még az ilyen erősségek sem óvták meg az itt lakókat a rablótámadásoktól. A kisebbeket akár le is rombolták. Verona – Parisius di Cereta által írott – évkönyveiben elmondja, hogy egy veronai úr utazó taligáján katonákkal egy másik úr vidéki birtokára utazott, ahol is annak várát, nemkülönben egy másik birtokos tornyát és erődítményét lerombolta (cum carroccio et militibus de Verona ivit et destruxit castrum Albaredi, et similiter destruxit Mottam et turrim Roberti de Orte). Egy másik elbeszélő forrásból – 1285 eseményeiről olvasva – Tarvissióban hasonlókat tudunk meg (vidit comune Tarvisii ... dextruere et splantare unam fortezzam et motam que erta in dicto loco facra per dictum dominum Ecelinum de Romano). Annak reményében, hogy az ilyen erősség kibírja az ostromot, ideálisnak tartották a kőépítkezést. Casale Monferato ura és annak emberei 1294-ben arra a meggyőződésre jutottak tehát, hogy erődített települést építenek, valamint a nevezett úrnak egy jó, alkalmas erősséget, amelynek kövekből rakott toronynak kell lennie (fascere construere et hedificare unam bonam villam fortem... et predictis dominis tantum facere construere ed hedificare unam bonam mottam et receptum forte in quo esse debeat una turri de lapidibus). Ha új települést hozott létre egy földesúr, megkívánta tőle a városi hatóság, hogy az erődített legyen, azaz nemcsak a maga lakhelyének szánt tornyát építse meg kőből, hanem a falucskát is várként erődítse meg. Ez történt Saluzzo provinciában 1340-ben, ahol a Torinói Tanács mindezekre kötelezte bizonyos Guglielmo Roero-t (de loco Podii S. Martini positi et iacentis in fine Carmagniole cum omnibus terris et possessionibus pertinentibus in predicta cintrata ...de mobili et gentili feudo, pacto apposito et specialiter et expressim quod ipse dominus Guillelmus et sui heredes possint in loco predicto construere, facere et edificare, construi et facere castrum et quacunque fortaliciam).

8. kép. Lakótorony a 12. századból. Montarrenti mellett
(Toszkána, Itália). Parenti nyomán

9. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza.
Parenti nyomán

Mindent egybevetve az erődtített lakóház, a torony eleinte a vidéken vált be, s abban az időben, amikor a nemesek már kezdtek beköltözni a városokba (Itáliában és Dél-Franciaországban) még javában folyt építésük a vidék téerein. Másrészt ekkoriban terjedt építési divatja nyugati irányba, hogy végül még Skóciában vagy a Kárpát-medencében se tudjanak lemondani róla a fegyverforgatásból élő nemes famíliák. Ennek következtében viszont, hogy ez utóbbiak áttelepültek a városokba, szükségképpen ragaszkodtak megszokott épületeikhez. Itt azonban feleslegesek a szűk ablakok, s egyáltalában a védhetőség, hiszen a városfalak elegendő védelmet biztosítanak. Viszont mód nyílik arra, hogy ezeket a tornyokat több komforttal lássák el és végülis kényelmesebben éljenek bennük. Bár Aix en Provence szomszédságában olyan lakótornyokban laktak a vidéki nemesek, amelyek két-háromszintesek voltak, s alapterületük 10 x 5 m, magasságuk 10 m, bejáratuk pedig 1,75 m magasán a talajszint felett, ahol is egy nagy konyhát, voltaképpen a legnagyobb helyiséget képezték ki, s ilyenek még a 15. században is épültek, a városban már erkélyes házakká változtak az egykori sötét tornyok. Volt, ahol a konyha terét megosztva szobát képeztek ki. Ez a gyakorlat kivált német nyelvterületen vált be, úgyhogy a svájci városok lakói is északi szomszédaiktól ismerték meg ennek az építkezésnek az előnyeit.¹⁵

Az emeletes parasztházak mintái

Úgyszólván alig tudunk valamit arról, hogy mikor építettek először emeletes parasztházakat. Az adatok csak városi épületekről maradtak fenn, a források ott sem buzognak bőven. Alighanem Itáliában kell a legkorábbi nyomokat keresni. Toszkánában például vagy Lombardiában (különösen Bologna környékén) a 14. században sok a telekspekuláció. Városi szegényeket ültetnek bérlőkként lakatlan legelőkre. Az első lakóházak 4–5 m x 10–12 m alapterületűek és nincsenek is belső válaszfalaik. Toszkánában a bérlők (*poderi*) tégl- vagy kőházakat építenek és cseréppel fedik az épületeket. Ezek 10–12 m x 5–6 m alapterületen állnak, 5 m magasak és két szintesek. A földszintjük konyha és éléskamra, az emeleten alszanak, és itt egy loggia is van. Piemontban és Emiliában számtalan változatuk alakult ki. Leggyakoribb megoldás, ha a földszinten istálló van, az emeletre pedig egy oldallépcsőn lehet feljutni, majd belépni a konyhába, s onnan a hálóhelyiségbe. Nyilvánvaló, hogy az ilyen házakat városi minták nyomán építik. Sőt eredetileg a nemesi toronyházakban kísérletezték ki a legcélszerűbb megoldásokat. Az előképekhez mérten azonban ezek a házacskák már egészen kicsinyek. Még kisebbek a városi szegénynegyedek épületei. San Colombano (Lodi mellett) egyik utcájában a városfal mellett 1437-ben hat házat írnak le s mindössze 27 m² alapterületük van épületenként. Két részre vannak osztva: *sala* és *camera* van bennük. Néhány kézműves és egy fürdős lakik bennük.

Ez arra vall, hogy a városban van már slum, ha annak méretei a modern időkben ismertekhez mérten még csekély is. De benne őrződik a hagyomány folyamatossága és az anyagi motiváció révén kialakuló változatosság. Itt tűnnek fel az első tégláépületek, holott a 12. századi itáliai városok még tele vannak faházakkal. Bologna, Siena, Velençe már átépült a 14. századra. Az olcsó tégl ellenáll a tűznek.

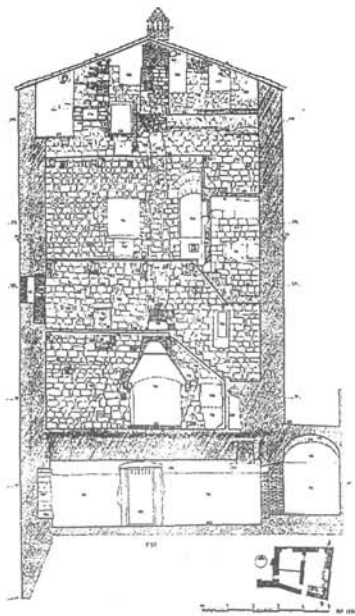
Firenze és Siena házai (még a paloták is) téglafalúak, csak a 15. században építik az első kőépületeket. Genuában a földszintet kőből, az emeleteket téglából falazták.

¹⁵ Barker, 1973. 155–177.; Biffoli – Ferrara, 1938.; Cherubini – Francovich, 1973. 877–904.; Chierici, 1921. 343–380.; Desplanques, 1971. 93–101.; Francovich – Gelichi – Parenti, 1980. 173–247.; Heers, 1981. 47–93.; Kent, 1978.; Mazzi, 1980. 137–152.; Pinto, 1980. 153–172.; Radom, 1987. 361–393.; Ring, 1979. 2–21.

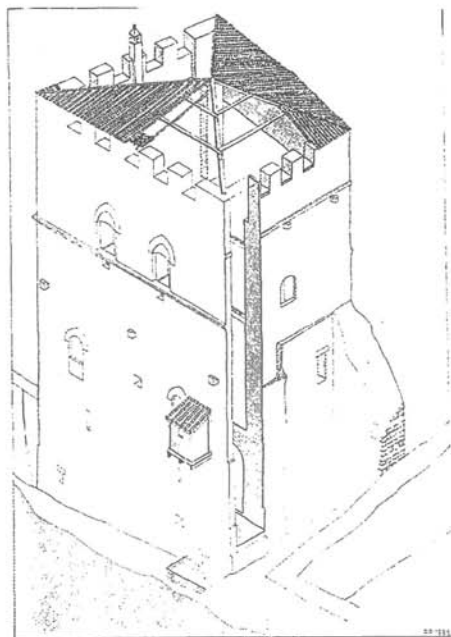
Az újításokat a városi hatóságok is szorgalmazták. Ám az előírások ellenére a szegénység sokhelyütt keresztülhúzta a számításokat. A toszkanai városokban a 14. században még sok szegény élt faházakban. Ezek többsége gerendavázú volt, melyet sárral betapasztott vesszőfonattal építettek fel, nem is ritkán kétszintes kivitelben, noha mindössze két lakóhelyiség volt bennük. Akadt olyan is köztük, amely „palco inferior”, azaz mélyföldszintre épült, ahol szintén laktak a többnyire dohos és rácsálókban is bővelkedő lyukakban. A tető alatt hálókamrák húzódtak, alattuk pedig a konyha, mely ebédlőnek is szolgált. A lépcsőt az udvar felőli oldalon mintegy hozzáragasztották a rozoga építményhez. Az ilyen házakban (például Firenzében) a bérlők gyakran változtak; akadt olyan lakó, ki évente négy alkalommal is költözött, hátrahagyva adósságát, mindössze csekélyszámú lim-lomot vitt magával új szállására. Többségük családos volt, mondhatni nagycsaládos! Mindamelllett a hatósági dörgelemek és korántsem ritka perek arról árulkodnak, hogy az együttélés egyáltalában nem zavartalan. A szomszédok és a jobb híjján háznak nevezett kalyibában lakó társbérlők között mindennaposak a csetepaték, sokan panaszoznak a tolvajlásokat, a kimondottan laza nemi erkölcsök is elegendő okot szolgáltatnak a nem ritkán verekedéssel végződő perpatvaroknak. A nyomor kárvalotjainak egyetlen menedéke volt: patrónusuk. A szegények még nem proletárok a modern világban szokásos módon, kliensek, ahogyan a hagyományos társadalmakban a gazdagok és a szegények közötti kötelékek összetartják az embereket.¹⁶

A „popolo medio”, vagyis a kézművesek, árusok stb. zöme már olyan házban élt, amelynek egy részét megvásárolta, más részének pedig bérlője volt. Ezeknek a házaknak középpontja a *sala* és a *camera*. Néha a belső udvaron istállót is tapasztottak a házhoz és az udvar sokhelyütt virágokkal volt beültetve. Nem egy ház udvarán kút volt, a lakóknak nem kellett a közkútra járniuk vízért. A *sala* rendeltetésszerűen – az utcafrontra nyíló ablakokkal – a ház legrangosabb helyisége, míg a család nőtagjaitól lakott kamrák ablakai az udvarra néztek. Ennél tágasabban és valamelyest kényelmesebben éltek azok a városiak, akik Pisa, Siena, Lucca, Firenze társadalmában a „popolo grasso” tömegét alkották: mesteremberek, kereskedők és városiakóvá lett kisnemesek. Téglá- és kőház az otthonuk. Az ablakok kerete olykor márványoszlop, a falba kandeláberek építettek, a tetőeresz esőcsatornája cinből van kalapálva. Firenzében az utánzásra érdemes kereskedőcsaládok házai már a 13. század folyamán megépültek (Palazzo Mozzi, Frescobaldi, Spini, Peruzzi). A 14. században még impozánsabb palotákat emeltek. 1390-ből fennmaradt Jacopo di Rosso lakóházának leírása Firenze levéltárában. Az épületbe boltíves kapualjon át lehetett bejutni (*androne*), amiből egy másik boltíves terem nyílt (*volta*). Az utóbbit borospincének és a házieszközök tárolására való kamrának használták. Innen nyílt az „első”, valamint a „nagy” terem, egy hozzá csatlakozó kamrával, másrészt egy konyhával és a cselédség hálókamrájával, azaz összesen öt nagyobb lakóhelyiséget írtak össze. Akkortájt rendelkezett Serotino Brancacci is házáról, amelyben három terem, egy előszoba, négy kamra, egy földszinti „volta”, továbbá egy konyha van. A ház belső udvarán narancsfa díszlik. A boltíves folyosó, a konyha, az egyik terem és egy kamra a földszinten található, míg két további terem és a többi kamra az első emeleten. A helyzet tehát, midőn a földszinten a kereskedők vagy az iparosok műhelyt vagy kereskedést rendeztek be, már a múlté. A lakóház családi otthon, nem munkahely többé.

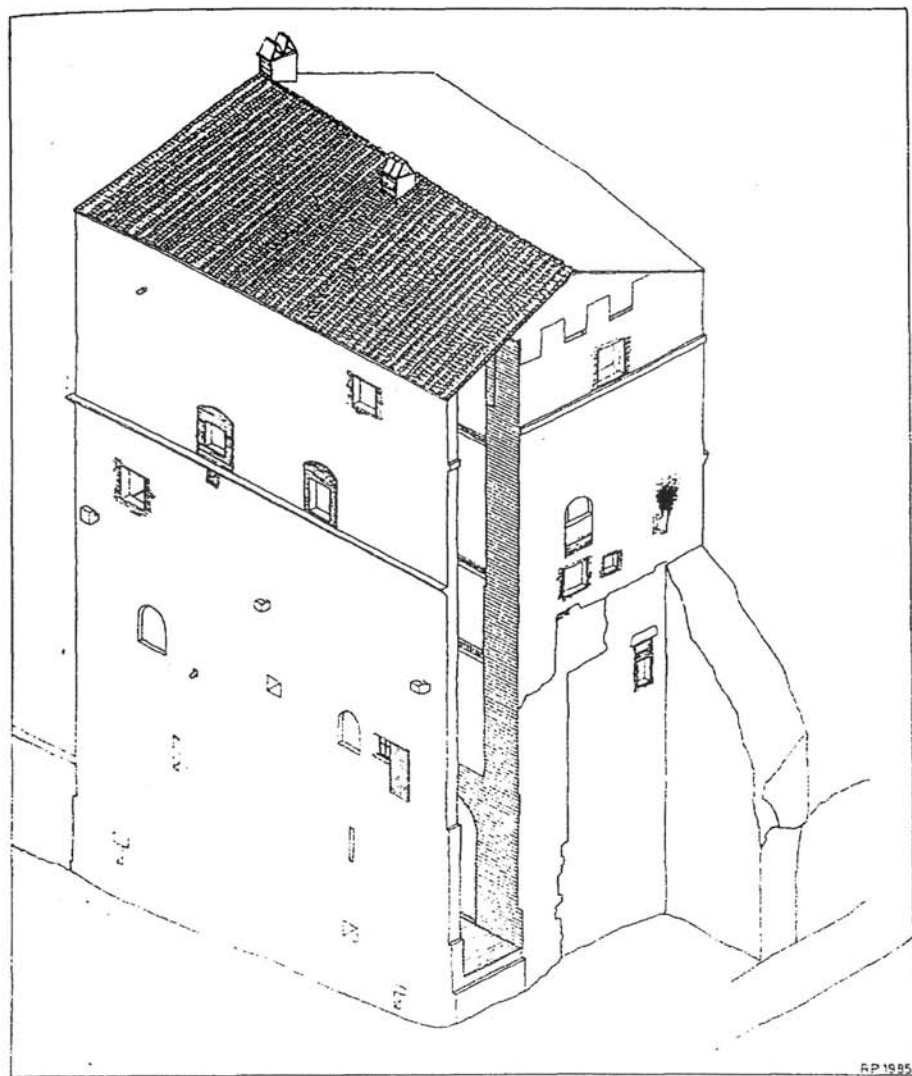
¹⁶ Goody, 1983. 142–159.; *Guerreau-Jalabert*, 1981. 1028–1049.; *Heers*, 1974. 19–27.; *Kent*, 1978. 23–29.; *Redon*, 1987. 369–93.

10. kép. Lakótorony a 13. századból. Átnézeti rajz. Későbbi beépítésekkel (kandalló, kémény). Uo. Parenti nyomán

11. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza. Parenti nyomán

12. kép. Az előbbi épület axionometrikus rajza a 14. századi állapot szerint, amikor átépítették palotává (palatium). Parenti nyomán

Miután a legtöbb városban a telekhálózat már évszázados, és a centrumban a telkek végében házak állottak, a nagyobb patricius családok csak az óváros szélein építhették fel hivalkodó palotájukat, hiszen a teleknek a lábja üres volt. Gyakorta kellett megvásárolniuk a szomszéd telkét is, mert olyan nagyméretű palotát akartak emelni, hogy az a keskeny pántlikán el sem fért. Sokszor megesett, hogy a két végén már beépített telek közepén ott maradt egy darab kert, ennek látványa azonban sehol sem szí-

nezte a városképet. A 14–15. század fordulójától, ha építkeztek, már két telekre volt szükségük. A három–négyemeletes paloták (Strozzi, Bombeni, Cappelli, Davanzati család otthona) mind az új divat hírnökei. A via dei Bardi egyik telkén a 15. században emelt palota (a Da Uzzano testvérek háza) már harminc helyiségre tagozódik: kilenc a földszinten, tíz az első emeleten és tizenegy a másodikon. Ezt a nagyméretű épületet már csak az öreg házak bontása után tudták megépíteni. A Medici palota 1446-ban, a Pitti palota 1446-ban, az Antinori palota 1465-ben, a Strozzi palota 1489-ben és a Gondi palota 1490-ben mind szanálás után épült. Az impozáns méretekre nem egyszerűen a társadalmi rang elismertetésének vágya sarkalta a szóban forgó családok fejeit. Ellenkezőleg! A túlnépesedett családokat kellett belegyömöszölni az épületekbe. Az itáliai középkor városaiban ugyanis a tehető polgárcsaládok nagyszámú rokonságukkal éltek szoros kötelékben együtt és ezenfelül igényelték a személyes szolgálatukhoz szoktatott klientúrájuk jelenlétét is. A családlétszámok tehát sokkal nagyobbak az átlagos méreteknél, a kiskereskedők, mesteremberek vagy a vidék parasztjainak együttélésében kialakult lélekszámnál.

A 14–15. századi Itália demográfiai vizsgálata megerősíti annak a feltevésnek az igazát, amely szerint a szegény rétegek kiscsaládokban élnek. A mesteremberek és a parasztok egyelőre sehol sem tudnak akkora értéket felhalmozni, melynek megtartó ereje a család harmadik generációját is megkötné, s a javak további felhalmozására készítetné őket. Kivált a városokban! Az 1348-ból megmaradt adólajstromok értékelése nyomán arra a következtetésre jutunk, hogy az átlagos családlétszám négy fő. (Bologna 1395: 4,3, Toskana 1427: 4,42, Siena 1453: 4,28, Firenze 1427: 3,8, Lucca 1411: 3,91.) Mászóval apa, anya és két gyermekük. Alighanem a pestishalál is szerepet játszott abban, hogy a trecentóban egykor magasabb átlagok később mindenütt csökkentek. A görbe pedig lassan emelkedett. Még falun is, noha ott nem aratott oly bőséggel a halál. San Gimignano 1290-ben minden tűzhelyéhez hat fő tartozott, 1428-ban még csak hét. Másrészt a családatlakok alakulását befolyásolta a vagyoni helyzet. A 14. századi toszkán városokban mintegy 54,8%-a a lakosságnak olyan családokban élt, amelyek nagyobbak a nukleáris családnagyságnál. Ezzel szemben 13,5%-a valamennyi háztartásnak mindössze csak egyetlen főre olvadt. Ugyanebben az időben 12%-a a családoknak közösen használta valamely ház tűzhelyét. Ezt még inkább el lehet mondani a parasztokról, akiknek körében minden ötödik tűzhelyen két család osztozott, a gazdag parasztok házában pedig minden második tűzhelyre több család jutott. Romagna 12–13. századi parasztjai családonként hét főből álltak. E mögött a házanként több család tömörülése sejtethető. Történetesen Bologna környékének 1392-ben felvett adataiból arra lehet következtetni, hogy a parasztok 22%-a közös tűzhelyet használt. A síkságon ez a szám 1451-ben már 36%-ra emelkedett. Lucca környékén 1411–1413-ban több család használja a tűzhelyek 18%-át. A Ferrara-beli Polesina 1481-beli adatai szerint már 30%.

Firenze és Pisa városi tanácsa 1427-ben összeíratta a két város és környékének lakosságát. A 360 kötetnyi feljegyzésben 264 000 személyt regisztráltak, akik mintegy 60 000 városi és falusi háztartásban éltek. A legtöbb családfő bérlő. Firenzében 85%-uk az.

Háztartáslétszám falun és városban

	Város	Vidék
Firenze	3,8	5,1
Arezzo	3,5	4,4

Pistoia	3,6	4,6
Prato	3,7	5,0
San Gimignano	4,0	7,5
Volterra	4,2	
Pisa	4,4	

A vidék, a mezőgazdaság általában nagyobb létszámot konzervál, ugyanis a töredécsaládok fennmaradására semmi remény. A város mégis nyújt némi esélyt. Ezt a tendenciát jelzi Nápoly egykori adatsora is. Míg Firenzében 7,7% nem nukleáris család, Arezzóban pedig 9,2, addig ugyanott a vidék 20% fölötti értékkel emelkedik a város fölé. A parasztházban tehát mindenütt szűkösebben laknak. Csakhogy a parasztházaknak rendszerint nagyobb a tömegük, mint a városi szegénység hajlékainak. Zsúfoltan szorongani mindig is a városi szegényeknek jutott osztályrészül, letagadhatatlanul nyomorúságosabban éltek, mint falun rekedt társaik.

A városi előljáróságok – szem előtt tartva a polgárok érdekeit – mindenütt törekedtek arra, hogy összetartsák a családokat. Bologna 1287-ben elfogadott statutuma kimondja, hogy a „rendes” család az alábbi személyekből áll: az apa, az anya, a fiúk, a lányok és a menyek. Bolognában tehát ragaszkodnak ahhoz, hogy a fiúgyermek – nőszülését követően – lehetőleg ne alapítson új háztartást, hanem otthon maradv a családi vagyon gyarapításán fáradozzon. Még a házicselédek zöme is a rokonságból verbuválódott. Egy részüket családtagként kezelték. Így tartották számon a firenzei kereskedő, Bene Bencivenni szolgáját, nemkülönbön öt cselédlányát és egy szakácsnőt, aki vele egy háztartásban élt. Prato városának ismert nevű kereskedője volt 1393-ban Marco Datini Prato, akinek házában – családtagként – élt három szolgája, két cselédlánya és egy jobbágya. Mindenütt a rokonság tudata csalogatta a városba a szegényeket. Átfogta a munkaerőgazdálkodást. A családi összetartás összefűzte a természetes és nemcsak anyagi érdekekből font szálakkal az egész rokonságot. Az előzvegyült és gyermek nélkül maradt férfiak háza hovatovább megtelt szegény rokonokkal, ámde az egész pereputty inkább szolgasorban élt, mintsem hogy élvezte volna a gazdag rokon testközelségének előnyeit. De facto nem voltak családtagok. Ugyanakkor viszont a rokonság családi szövetségére behálózta az egész várost. A már említett 1427-beli firenzei összeírás készítői minden harmadik adófizetőt ugyanazzal a családnévvel jelölik. Más toszkán városokban a családfők és a házukban élők (tehát a szolgák egy része) az össznépeség 20%-át azonos családnévvel írják össze. Vidéken pedig a nevek 9%-a ugyanaz. Arra vonatkozóan persze ezek a források nagyon keveset árulnak el a mindennapi élet iratlan szabályairól, hogy valamennyien ápolták is vagy csak fenntartották a rokonság tudatát az együttélők (*consorterie, casate, famiglie*) soraiban. Mindenesetre egy firenzei polgár 1510-ben azt óhajtott, hogy „...az egész családom közös tető alatt lakjon, ugyanannál a tűznél melegedjen és ugyanannál az asztalnál egyen!”¹⁷

Ebben a kívánságban csúcsonodott ki mindazon tapasztalat, amelyet a gépeket és a gyáripari munkaszerveződést még nem ismerő társadalmakban szerezhettek társadalmaink – családi üzemekben alapuló – szerveződésével kapcsolatban. Ezek az ismeretek magukba foglalták egyfelől a parasztok, másfelől a városi iparosok, sőt a kereskedők familiáinak iratlan szabályait. Végeredményben mindhárom közegeben a javak megszerzése és elfogyasztása családi keretek között ment végbe. De a családi alapon szervezett

¹⁷ Houston, 1964.; Lombard, 1959. 234–54.; Schulten, 1957. 355–387., 399–414., 445–517.; Smith, 1979.; Wittvogel, 1956. 152–64.

termelés és elosztás nem eredendő sajátossága az emberi nemnek. Új rendszernek számított ez valamikor! Ugyanis a szántógazdaság kialakulásával egyidejűleg magányos tanyákba költöztek a felbomlott klánok családjai, akiknek ősei nem is olyan rég még csak kooperációkban tudtak megbírkózni az agrárium feladataival. Az i. e. 3–4. évezred óta a tanyasi-családi gazdálkodás terjedt el a kontinensen. Dél-Európában a családi szórványok vidéki-paraszti világa mindmáig fennmaradt, több mint háromezer év óta funkcionál. Az Alpoktól északra a feudális földesurak már más rendező elveket alkalmazva szervezték újjá a minden irányban szétfolyó, mégis atomizálódó paraszti világot. A vele rendszerint csak szóban kötött szerződés értelmében a földesúr birtokának egy darabját (mint holmi bérletet) magáénak tudhatta a paraszt, sőt utódaira is örökíthette, miután azt családjával együtt megművelte, s ennek fejében különféle adókat és szolgáltatásokat fizetett. A munkát a szomszédjaival, a falubeli paraszttal összefogva (végeredményben mindenütt családokkal együttműködve) kellett elvégezniük. Ezekből a szabályokból a Mediterráneumban is alkalmaztak sokmindent, ám a gazdálkodás üzemi rendje és technológiája (párosulva a művelhető föld bőségével) nem tette szükségessé azt, hogy következetesen ragaszkodjanak az íratlan szabályokhoz. Még a középkori Itáliában is tanyavilág volt a vidék csaknem mindenütt, mint a prehistóriában és az ókorban. Az erdőtől elhódított Nyugat- és Közép-európai falvak zárt rendje – délen – ismeretlen maradt a gazdálkodók számára.

Talán Toszkána szolgáltatja az iskolapéldát a mondottakkal kapcsolatban. Siena városának iratai történetesen sokmindent megőriztek a mindennapi életből, aránylag pontos képet kapunk az összeírásokat, pereket stb. olvasva a társadalom szerveződéséről. Fennmaradt több népességösszeírás (1248, 1249, 1251 és 1252 évből), amelyekben jellemezték a város birtokainak állapotát, egyebek között az erdei irtásokra települt gazdálkodók vagyoni helyzetével kapcsolatos ismereteiket. Az összeírásokból még az építkezési szokásokra is lehet következtetni.

A birtokok hegyvidéken voltak, ott, ahol valamikor tölgyesek díszlettek (*Quercus ilex* és *Quercus cerris*). Innen a táj neve: *Montagnola*. Akik itt éltek, csaknem valamennyien gazdálkodók voltak. Három nagy társadalmi csoporthoz tartoztak valamennyien. 1. A majorok birtokosai (*alloderii*), ők majdnem mind nemesek. 2. A bérlők (*meczaioi*), akik parasztok. Ők alkotják a vidék lakosságának zömét. Végül a majorokban és nagyobb parasztgazdaságokban dolgozó cselédek (*affeati*), akik évenként szegődtek, számuk és arányuk az összeírásokon belül változó értékeket mutat, hiszen lakóhelyüket váltogatták.

Ebből a három csoportból állt a rendi társadalom Toszkánában vidéken, ott, ahol már a 13–14. században majorok, tanyák és kis falvak foglalták el az erdők helyét. A gazdaságok túlnyomó többsége a családi munkaerőt használta el. Voltak azonban szép számmal olyanok is közöttük, amelyekben a tulajdonos családján kívül a cselédek is laktak – szintén családostól. Ezeket az összeírás készítői tűzhelyek szerint különböztették meg. Szükség volt a munkás kézre! Szántóföldek és szőlők művelése rajtuk múltott (*petium terre laboratorie et vineta*). A birtokok központja a gazda háza (*domus*), van, ahol a tanyasi épületet fallal kerítették el a földektől (*domus murata*). Ez azonban ritka lehetett. A házakat többnyire *platea* (tehát utca) nélkül emlegetik, ami alkalmasint a települések többségének rendezetlensége, szórvány jellege, a zárt agglomerációk csekély száma miatt van.

	1248–52	1256	1317–20			
	tűzhely	választók	tűzhely hely	ház hely	a település	
					zárt	szórvány
Abaddia a Isola	31					
Ancaiano	52	36	102	50	13	6
Arnano	7		4	1		
Cannuccio	9	5	17	16	1	0
Castellina	14		44	10	3	0
Colle	22	15				
Fungaia	16	8	20	20	1	0
Gallena	13		54	49	1	3
Marmoraia	78	58	140	101	14	9
Molli	34	32	67	49	7	5
Montarrenti	32		35	32	1	1
Montauto						
Pernina di Sotto	34	30	129	66	9	3
Pernina di Sopra			85	38	6	1
Personata	24		56	16	3	5
Pietralata			56	46	5	3
Radi di Montagna	29		133	47	10	1
Riciano	27					
Rosia	57	52	48	22	2	2
Santa Colomba	43	21	98	79	9	3
Simignano	13	32	50	24	4	3
Sovicille	78	25				
Strove						
San Martino			103	56	3	2
Pieve Castello			52	31	6	2
San Chimento	112		32	21	3	0
Santa Flora			83	38	5	3
La Suvera	82		105	43	7	8
Tonni	39	23	70	40	6	5
Trecciano	19					

*Montagnola településeinek, házainak és tűzhelyeinek száma 1248–1320 között
(Redon nyomán)*

Valamennyi tanya lakóházból, galambdúcból áll, körülöttük vannak a szántóföldek és a szőlők, az állatállomány szarvasmarhákból és juhnyájból tevődik ki. (Pl. Miglioratus Cittadini gazdasága Santa Colomba területén: hat hektár, 79 livra értékben: *possessio laboratoria et vineata et soda et boscata cum domo et columbaria in loco dicto Rutoli*). Az 500–5000 m² közötti tanyák neve *villa*. A zöm azonban ennél jóval kisebb helyet foglal el. Ezek (*petia terre cum domo*, sőt sok esetben a *domus* helyett csak *casalia*!) mindössze néhány tucat négyzetmétert foglalnak el. Nincs is olyan köztük, amelynek területe egy ha-t meghaladna.

A ház lakás, de ől és szerszámoskamra is (az utóbbiban áll sokukban az olajprés vagy a helyiséget borháznak használják). A házak tehát kétszintesek. A földszintjük a

gazdaságé, az emelet az embereké. Külön épület viszont a galambdúc (hiszen a galambhús elmaradhatatlan tartozéka az étrendnek).

A nagyobb gazdaságok központja nem domus, hanem *castrum* vagy *burgus*. Van olyan burgus, amelynek területén huszonhat ház áll, azonfelül tizenkilenc *casalina* és az egész együttes be van kerítve fallal. A házak alapterülete 45–80 m². Az ilyen épületegyüttesektől azonban a legtöbb villa mégis különbözik. Nincs fallal erődítve. Mindamellet ezeknek a területén is különböző alapterületű házak állanak: 130–5000 m². A közepes méretű ház alapterülete 846 m².

A harmadik épületegyüttest Santa Colomba házai reprezentálják. Az 1318-as összeírás hetvenkettőt említ. Egy részük magányos épület, többségük azonban egyetlen agglomerációban szorog. Vannak továbbá olyan települések is ezen a vidéken, ahol – hála az összeírás készítőinek – ismerjük a telekméreteket is. Vagataia, Casavecchia, Campora és Casabocci telkei 65–1066 m² alapterületűek. Egyelőre nem lehet szabályokat felismerni a kisebb és a nagyobb házak arányaiban, illetve az épületek területi megoszlásában. Radiban például 8 domus és 6 *casalina* állott, La Cuvera – burgus – területén 13 *casalina* és 6 domus. A domus rendszerint emeletes épület. Földszintje gazdasági rendeltetésű, az emeletet lakják, ide a ház oldalához épített lépcsőn lehet felmenni. A nagyobb villa épületegyüttese ennél jóval bonyolultabb alaprajzi elrendezést mutatnak. De még a módosabb parasztek domusa is, ha abban – az összeírás tanúsága szerint – több tűzhely van.¹⁸

Az épületek

Az Ibériai-félszigeten jóformán mindenütt konzerválódott a prehistoria településrendje. A parasztek szórványokon, tanyákon élnek csaknem valamennyi dél-európai tájon. A rendszer a bronzkor óta működik. Ez a világ a szántógazdaságnak köszönheti energiáit, a szántógazdaság szakította el a parasztokat a klánrendszer köldökzsinórjától. A tanyasi családok – a nemzeti falvak lakóival ellentétben – önállóan gazdálkodtak, egymástól függetlenül tudtak létezni, nem volt szükségük arra, hogy rendszeresen együttműködjenek, s minthogy a termelést munkaközpontok nélkül szervezték meg, a termést sem kellett – a közakarati íratlan szabályai szerint – elosztani maguk között. Hispániában azonban a félsivatagos területeken vannak kivételek is a mór idők óta, mivelhogy itt falvak is épültek. A falvak azonban itt sem tekinthetők a parasztek spontán tömörüléseinek. Miként Nyugat- és Közép-Európa tájain, úgy itt is a földesurak telepítették a parasztokat falvakba. A munkaerőgazdálkodás újszerű, középkori rendje motíválta Hispániában is ezeket a települési alakzatokat. Vannak továbbá mezővárosok is, olyan 10000–40000 lakosú agglomerációk, amelyeknek lakói csaknem mind parasztek, csak kevesek léptek át a kereskedelem, valamint az ipar szomszédos tartományába. A nagyra duzzadt agrárvárosok a dél- és kelet-európai periféria jellegzetes képződményei.

A tanyákon (nemkülönbön falvakon) és mezővárosokon kívül sokféle látható az Ibériai-félszigeten a középkorból ittmaradt lakótornyok, amelyekhez csaknem mindig majorok is tartoznak. Ezek a földesurak gazdaságai, s az általuk megvalósított rendszer

18 Aymard – Bresce, 1973. 945–976.; Beavitt – Christie, 1992. 491–506., 1993. 419–451.; Bresce – D'Angelo, 1972. 361–402.; Brucato, 1984/I–II.; Cabona, 1981. 605–615.; Caraci, 1932. 26–72.; Carin, 1957. 104–234.; Cherubini – Francovich, 1973. 877–904.; Comba, 1978. 375–414.; Comba, 1984.; Day, 1976. 203–240.; Dickinson, 1956. 282–297.; Di Stefano – Leone – Tumino, 1981. 635–640.; Donati, 1983. 257–279.; Frigerio – Piccione, 1976. 447–472.; Gambi, 1964. 427–454.; Gambi, 1976. 42.; Mallet – Whitehouse, 1967. 113–146.; Pinto, 1980. 153–172.; Whitehouse, 1970. 189–215.; Whitehouse, 1973. 861–876.; Whitehouse, 1974. 203.

szintén a prehistoriából ered. Alighanem a bronzkori földvárak, kőből rakott tornyok és falak erősségei, nemkülönben a hozzájuk kapcsolódó majorok voltak Dél-Európában mindenütt a patrónus-kliens rendszeren alapuló termelési és társadalmi szervezet első intézményei. Mintájukra épültek fel az ókori majorok is, a villa rustica hagyományai az őskori agrárvilág rétegeiben gyökereztek. A technológiák az idők folyamán valamelyest tökéletesedtek ugyan, az üzemi szervezet rendje azonban alig módosult. Az arab agrárszakírók és a rómaiak elgondolásai jobb lehetőség hiányában tehát közel esnek egymáshoz. A paraszti termelési kultúra hagyományai konzerváltak sok mindent a múlt tudományos igazságaiból.

Az építkezési kultúra viszont sokat változott az idők folyamán. Három típusba lehet sorolni az Ibériai-félsziget hagyományos épületeit: 1. ovális alaprajzú, konikus házak, 2. négyzet alaprajzú és 3. belső udvarú, kerített házak, melyek közül a két utóbbi gyakorta többszintes.

Az ovális alaprajzú épületeket pásztorok építik: a ház egyik oldalán laknak, a másikon a birkák szoronganak a téli éjszakákon. Elterjedési övezetük északnyugaton van, valamint Észak-Algarve és Sierra Morena szegény tájain. Kelet-Galicia és Észak-León területén is gyakori egy *pallaza* nevű ovális épület. Hozzá hasonló ideiglenes házakat találunk össze Andalúziában aratás idején. Nem tudni, mióta építkeznek így. Arra azonban elegendő bizonyíték van a régészek kezében, hogy a négyzet alaprajzú házakat a keltáknak tulajdonítsuk. Ezeknek az elmúlt több mint két évezred alatt sok változatát fejlesztették ki. A *baracca* elterjedési övezete az Orihuela és az Ebro deltája közötti táj, de gyakori még Valenciában is. Ez a ház két – oldalával egymáshoz simuló – épületből áll. Az egyik, a kisebb: istálló. A nagyobbik a lakóház. Ez utóbbi hosszanti irányban ketté van osztva. Az istállóval érintkező oldala egy hosszabb folyosó és konyha, míg a mellette lévő a szoba, ahol vendéget fogadnak, s ennek folytatásában vannak a hálóhelyiségek is. Voltaképpen a két építményből összeragasztott ház alaprajzilag három párhuzamos folyosóból áll, amelyekből az egyik (az istálló) kisebb, a középsőben van a konyha, a harmadik pedig keresztirányban tagolt: a reprezentáció és az alvás igényeinek megfelelően. Vannak még belső udvarú házak is, amelyeket csaknem mindig kőből építenek. Ezeknek tetejét cserép fedi. Gyakoriak Aragonia felső részén és Észak-Portugáliában, nemcsak a völgyekben, hanem a hegyekben is. A baszkok és a katalánok négyzet alaprajzú házakat építenek. Ilyenek vannak a Pirenneusokban. A katalán *masia* kétszintes épület, amelynek földszintjén három egyenlő rész húzódik. Az egyik a marhaistálló, a középső egy előtér és egy istálló (a szamár vagy az öszvér számára), a harmadik pedig az ebédlő és az attól fallal elválasztott konyha, míg az emeleten hálókamrák vannak és egy éléskamra. A ház mellett rendszerint építenek még egy fészert is.

A baszkok (kivált a halászfalvakban) építenek erkélyes *masiakat* is. Ezeket az épületeket úgy alakították ki, hogy a földszintre jutottak a tárolóhelyiségek, valamint az istálló, nemkülönben a konyha (és ha van, egy étkezésre, vendégfogadásra berendezett szoba), az emeleten pedig alvókamrák és egy éléskamra. A baszkok *caserios* nevű lakóháza rendszerint kétszintes. A földszinten istálló van és egy szerszámokkamra. A két helyiséget egy középső folyosó választja el egymástól, ebben falépcső vezet az emeletre, melyet szintén három sávra tagolnak. A középső a konyha, s egyben a nappali tartózkodás színtere, míg az egyik oldalsó sáv a kamrák alvóhelye, illetve az éléskamra belső tere. Ilyen épületek a Pirenneusok középső részén még ma is gyakoriak. Vannak az Ibériai-félszigeten olyan parasztházak is, amelyeknek nyitott tetőterük is épült. Nyári éjszakákon itt alszanak, ahogyan a Közel-Keleten is sokfelé szokás. Nem tudni egyelőre, vajon csak a klíma elleni védekezés adta nekik az ötletet, vagy az arab invázióknak lehet

kulturális közvetítő szerepet tulajdonítani. Mindenesetre ezek a többszintes épületek árkádkkal vannak kialakítva. Ilyeneket lehet látni Denia és Észak-Alicante tájain, és sok van közöttük, amelyet tetőtérrel építettek, kivált Extremadura, valamint Algrave területén. Valamennyi ház úgy épült meg, hogy a földszintjükön istállót alakítottak ki, az emeleten pedig egy konyhát, egy nappali helyiséget és egy alvókamrát. Rendszerint a ház oldalához épített lépcsőn lehet feljutni az emeletre.

Ilyen rendszerű házak a síkságon is gyakoriak, kivált ott, ahol gabonatermesztés a megélhetés legfőbb forrása. Castiliában viszont a földszinten borospince van, az emelet változatlan. Ebben a rendszerben építkeznek Levante és Valencia szőlősgazdái is. Andalúzia és Alentejo tájain nem ritkák a belső udvarú, kerített házak sem. Egyáltalában nem tűnik valószínűtlennek az a gondolat, hogy az udvarházak mintájára kialakított parasztházak divatja csak a 17. században keletkezett, abban az időben, amikor a gazdaság teljesítményei nagyobb értékek felhalmozására készítette a parasztokat, tetszetős, az urak életvitelét utánozni képes környezetet akartak maguknak teremteni. Mindamellettt nincs kizárva annak lehetősége, hogy a kerített ház végül is római előzményekre tekint vissza, de annak közvetlen paraszti folytatása – megfelelő bizonyítékok hiányában – egyelőre nem igazolható.¹⁹

Ezzel szemben Itália egyes tájain jóval korábban tapasztalhatni a paraszti épületállomány átalakításának sikeres törekvéseit. A tendencia (akár az Ibériai-félszigeten) itt is a vidék urbanizálódása. Emeletek motiválják a házépítők szándékait. A lakótornyokból lett emeletes házak építésének divatja árasztotta el Itália minden egyes tartományát; maradtak szerényebb kivitelű épületek is. A múlt tanúi máig állnak, sokszor nem is csak ott, ahol a települések nehezen közelíthetők meg, bár kétségtelen, hogy az érintkezések alacsony intenzitása vagy csaknem teljes hiánya lehetett a legfőbb biztosítéka a hagyományok szívós megmaradásának. Ilyen példaként szokás megnevezni a *trullo* nevű konikus kőkunyhót, ami Apulia középső részén meglehetősen általános. Többet is építenek egymás mellé: van köztük olyan, amit ólnak használnak, s van, amelyik a kamra. Valóságos komplexumok ezek, udvart alkotva (melynek szabálytalan az alaprajza) és kőfallal kerítve. Észak-Apuliában nevük *casedda*, Dél-Apuliában viszont *furneddu*. Dél-Apuliában (Fasano, Alberobello, Ceglie és Ostuni körzetében) vannak kétszáz éves kőkunyhók is. Ilyeneket lehet látni Ischia területén, ahol nevük: *casite*, nemkülönben Istria félszigetén (Dignano környékén), ahol nevük: *trigor*. Lehet, hogy ezek egy régen eltemetett, talán kőkori építészeti kultúra véletlenszerű emlékei, s lehet, hogy az épületeknek vannak párhuzamos példányai az Atlanti-Európában, s lehet, hogy ennek oka a prehistoriában lezajlott – tengeri útvonalon megvalósított – népvándorlásokban keresendő. Mindenesetre Skócia lakói szintén fenntartották a kőkunyhók hagyományát. Az összetartozás ténye azonban egyelőre még nem bizonyított. Az mindenesetre meggondolkoztató tény, hogy Itáliában (főként Apuliában) olaj- és szőlőültetvényeket művelő, telepített bérlők építkeztek az utóbbi századokban ezzel az egyszerű kőtechnikával, mert anyagi helyzetük erre a takarékos megoldásra kényszerítette őket.

A szegénység diktált azoknak is, akik Dél-Itáliában és Szicíliában barlangokba húzódtak, állandó lakásukat a tufába vájt üregekben alakították ki. Voltak továbbá olyanok is, akik gyorsan romló anyagokból tákolták össze lakásukat. Az Appenineken két típust is észleltek a kutatók. Mindkettő a transzhumációhoz tartozik. A síkságon konikus, rendszerint náddal fedett kunyhókat építenek téli szállásként maguknak a nyájakkal

19 *D'Archimbaud*, 1973. 53–110.; *D'Archimbaud*, 1981.; *Chabot*, 1931. 44–60.; *Collardell*, 1980. 167–203.; *Davies*, 1972. 76–101.; *Dedet*, 1987.; *Février*, 1978. 208–247.; *Kaysers*, 1960.; *Weigend*, 1954. 75–101.

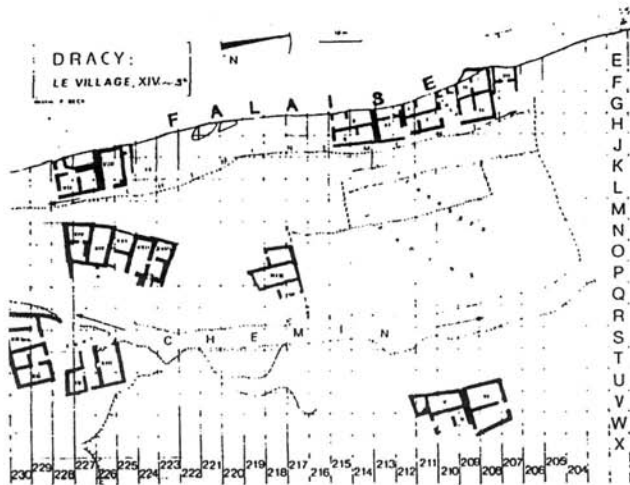
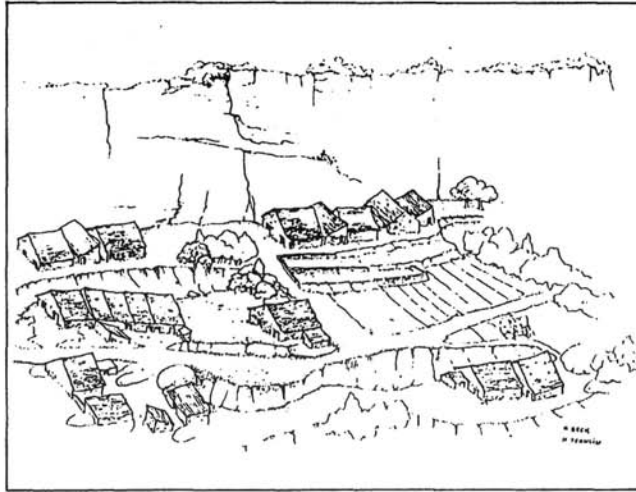
vonuló juhászok. Maremma, Campagne, Tavoliere tájain *capanne* nevű kunyhókat emeltek maguknak a családtól távol élő férfiak. Voltak azonban a hegyekben kőből rakott (négyyszögletes alaprajzú, három fallal határolt) nyári kunyhók is, amelyeket *stazzi* névvel illettek. Campagna szénégetői és favágói fából tákolták össze kalyibáikat (*procoi*), aminthogy így tettek Liguria erdeiben is (*caselle*).

A legtöbb vidéki ház azonban magán viseli a városi építkezések során szerzett tapasztalatok tárgyi emlékeit. Még az Alpok nyúlványain épült parasztházak is többnyire emeletesek: a Keleti-Alpokban a földszinten istállóval és szárítóval, az emeleten konyhával, alvókamrával és éléskamrával, esetleg további helyiségekkel (alvókamrákkal, esetleg szobával), mígnem az Alpok nyugati nyúlványain (ahol szegényebbek a parasztok) az előbbi építészeti elvekkel megegyező módon, de kisebb méreteket választva építették meg házaikat. A hegyekben *grange*, *baite*, *malghe*, *casere* és *alpi* a házak neve.

Vannak földszintes házak is a Pó völgyében és a Velence környéki mocsarakban. Ezek azonban elütnek a többi itáliai táj szokásos építészeti kultúrájából. A *casona* és a *baracca* (ahogyan ezeket a síkvidéki épületeket nevezik) négyzetes alaprajzúak, amelyeknek belső terében a konyha, az alvókamra, valamint egy élelmiszeres kamra a legszükségesebb helyiségek, bár arra is van példa (kivált a Velencei-öbölben a partvidéken), hogy az épületet kettéosztják, és az egyik oldalát istállónak, a másikat pedig az emberek lakhelyének használják. Egész Itáliában (beleértve Liguriát is, s kivéve Apuliát, továbbá a keleti síkságon, nemkülönben a Brenta és a Piave közötti völgyek szélén emelkedő dombokon) a tipikus „itáliai ház” látványa testesíti meg az építészeti hagyományt. Itt kétszintes épületet emelnek kőfalakkal. Gyakori, hogy az emeleten tornácot építenek, s ezeknek egyszersmind a bejárati ajtó védelmét kell biztosítaniok annak a lépcsőnek a kiegészítéseként, amelyen felfelé haladva – a ház falához épített alkotmányon – be lehet jutni a konyhába. Ebből a konyhából legalább egy alvókamra nyílik, van, hol több. Néhol még éléskamra is tagolja az emelet belső terét. A földszint istálló és szén. Ezeknek az alaprajzi kiosztásoknak számos helyi változata alakult ki, sőt még olyan épület is van (Liguriában), ahol a tetőterasz kiképzése révén egy harmadik szintet is építenek a ház tömegében. Közép-Itáliában több típus már a középkorban lezajlott telepítések, piaci mechanizmusok okozta konjunkturák és egyáltalában a város és a falvak között kialakult kapcsolatok eredménye. Ez különösen érvényes az ötszáz méter tengerszint feletti települések épületeire, amelyek aránylag későn, prehistorikus előzmények nélkül, a gazdálkodás és a népfőlönsleg középkori kiterjedése nyomán jöttek létre. A partvidéken (Tenna völgye és Ancona között) olyan gazdaságok is vannak, amelyben dominál egy hosszabb – téglalap alaprajzú – emeletes épület és mellette egy torony áll. A *fattoria* gazdasága ez, ahol a torony (noha a középkor üzenete) már funkcionálisan inkább presztizsigények, mintsem az egykori védelmi feladatok kielégítése céljából épült meg.

Az elmúlt két évszázad gazdasági fejlődését igazolják azok a csűrök, amelyek újabban épültek a régebbi lakóháztípusok szomszédságában. A korábbi századokban a lakás és a gazdaság raktározásának gondját egyetlen épületben oldották meg, később azonban növekedett a szántóföld, a gyümölcsös és – főként a modern időkben – a hozamok, úgyhogy újabb raktárakra (csűrökre stb.) volt szükség, a középkorban kialakult lakóépület belső rendszerén azonban ekkor nem változtattak.

Az északi síkon jellegzetesek a kerített, belső udvaros házak. Voltaképpen ezek is az utóbbi századok növekvő gazdasági nyomásának eredményeként épültek meg. A Pó völgy, valamint a kapcsolatos prealpin hegyvidék az elmúlt három évszázadban a leginkább életképesnek mutatkozott a többi itáliai tájhoz képest. Az utóbbiak mind elvesztet-

13. kép. Dracy francia falu, szőlősgazdák lakták és a középkor végén elnéptelenedett. Bourgogne, Franciaország. A romok és a falu axionometrikus rajza. Még csak földszintes lakóházai vannak. Boucaille/Peséz nyomán

ték a középkorban és azt követően tapasztalt aktivitásukat, településeik a legjobb esetben is mindössze stagnáltak.

A corte végül is a római idők hagyományain alapul és fő funkciója a tehenészettel volt kapcsolatos. A középkorban ezek majorok voltak, amelyekben – a városi piacok közelsége miatt – a tejtermékek iránti kereslet jövedelmezővé tette a nagyobb gazdasá-

gokat. Lombardia épületállományán a velencei építészet hatása is érződik – elsősorban a loggiák és a belső udvar árkádjain hagyott nyomot a rangos építészeti hagyományok városának utánozható formavilága. Campagnia Felix gabonatermesztő udvaraiban gyakorta négy-öt család is lakik, mivelhogy ezekben a gazdaságokban a munkacsúcsok idején minden munkáskézre szükség van. A családok többnyire bérlők, és magának az épületnek tömege, gazdagságot ígérő látványa egyáltalában nem felel meg annak a szociális bajnak, ami falai között fellelhető.

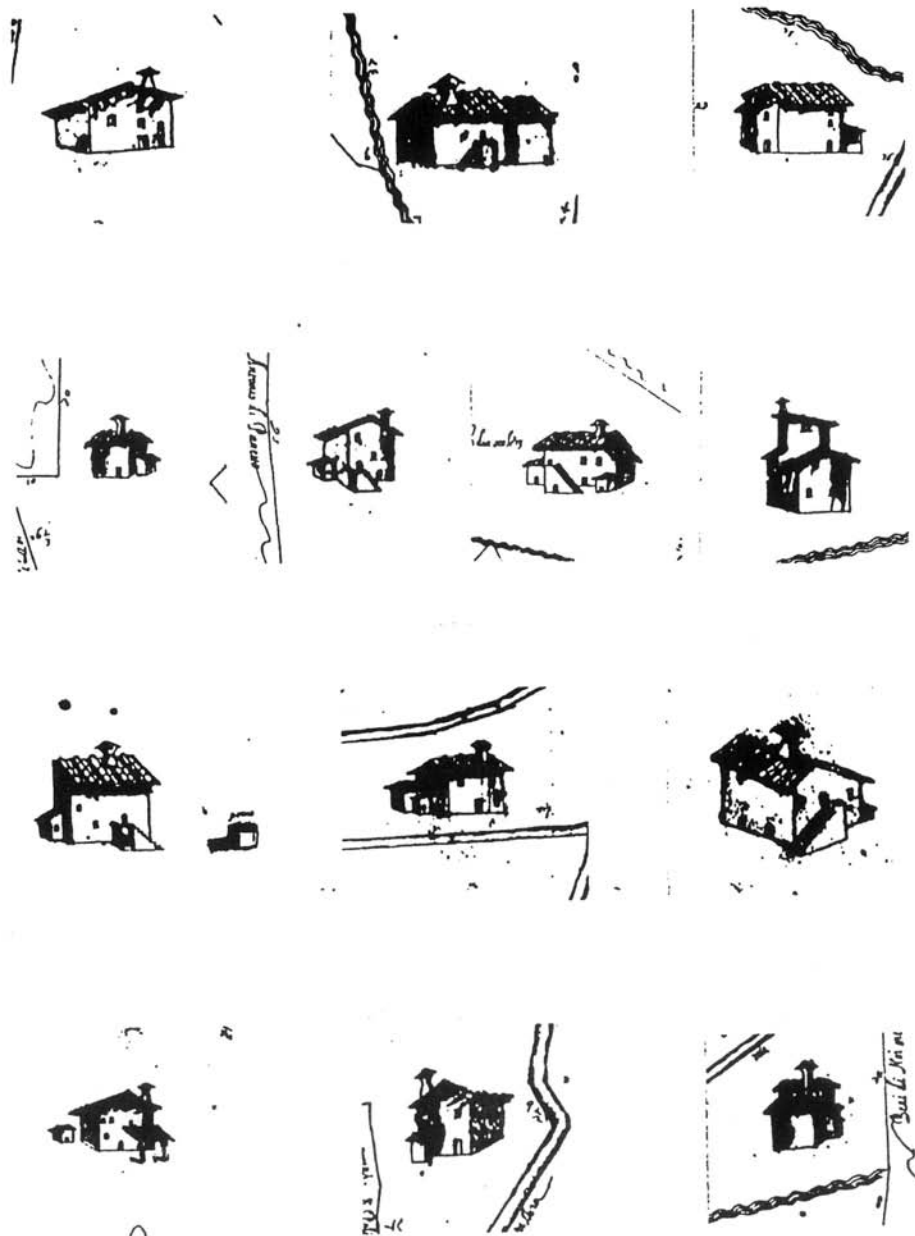
A mediterrán Dél-Franciaország vidéki építkezését (az olaszhoz hasonlóan) elsősorban a kőfalak jellemzik. Itt is észrevehető a középkori városi gazdaság virágzása, s annak hanyatlása után az a – még a vidéki lakosság körében is tapasztalható – szívós igyekezet, hogy ragaszkodjanak a hagyományokhoz. Itt is rendszerint két szintje van valamennyi lakóháznak. Provence magányos szórványai vagy Languedoc szőlőültetvényeinek tanyái sok rokon vonást mutatnak egymással és természetesen előképeikkel: a városi vagy korábban (részben a majorokban) épült toronyházakkal.

Természetesen szembeötlők a tájankénti eltérések is. Kelet-Provence vidéki lakóházai kisméretűek, mivel itt juhtartásból és külterjes gabonatermesztésből élnek a parasztok. Nyugat-Provence tájain, az Aix és Salon között régóta polikultúrás gazdaságot tartanak fenn, a házak keskenyek és 10–20 m hosszúak. Camargue tájain a „vörös gunyhók” (*cabanes*) emelettel épültek, kis méretűek, s minthogy lakóik rendszerint halászok, a típus nem is árul el reájuk illő formajegyeket. A keleti-nyugati irányú, nagy ablakokkal épített *mas* (tanyaépület) tájolója a mistral elleni védekezés miatt van. Ez az épület jóval nagyobb méretű, mint a halászok háza. Itt parasztok élnek. Languedocban valamennyi parasztgazda szőlőművelő, ezért csaknem mindenkinek a háza földszintje a borraktár és a présház. Az emeletet lakják.

Összefoglalás

A mediterrán népek nyelvhasználatában a városok magva is őrzi nevében a középkori (vagy akár prehistorikus eredetű) tornyok emlékét: a spanyol *pueblo*, a francia *bourg* és az olasz *borgo*, nemkülönben a *centro* kifejezések emlékeztetnek az építészeti hagyományokra. Másfelől az a tény, hogy a toronyépületek – akár földesúri majorokban állanak, akár paraszti tanyákon – igazolják azt a feltevést, hogy a mediterrán világban a falu-város kapcsolatok teljesen behálózták a népességet, a környezeti kultúra formamegoldásait tekintve sok mindent eltüntettek a megkülönböztető jegyek közül – eltérően sok európai tájtól. A szórványtelepülések, a tanyacsoportok elnevezései beszédes tanúi a történekmeknek.

Itáliában a középkori oklevelekben a települések (a tanyák) neve rendszerint: *castra*, *villa* és *casalis*. A 13–14. században még a kevésbé jelentős településeket is *castra* néven emlegették. A kis falvacska vagy tanyacsoport neve ebben az időben *villa* vagy *casalis*. Ez volt a névhasználat Romagnában és Dél-Itáliában. Kelet-Spanyolországban a 13. században (a mozlímok alatt) *castillas* vagy *villas* névvel illették a településeket, amelyeknek többsége szintén szórvány volt. Ebben az időben Dél-Franciaországban a településnevek: *villa*, *castrum*, *mansus* és *locus*. A *villa* szó használata tulajdonképpen a római időkből maradt fenn. Akkoriban a major központi épületét (ahol a földbirtokos is lakott) nevezték *villa rustica*-nak. (A jelzővel megkülönböztették a rangosabb családi háztól, amely a városban épült és ezért neve *villa urbana* volt.) A középkorban a római majorokból toronyházzal megerősített gazdaságok lettek, amelyek a középkort követően átépültek, a toronyból kis kastélyt alakítottak, az egész komplexum neve pedig ismét a *villa* lett. (A mai kisebb majorok neve: *masseria* vagy *cascina*.) A római villa, melyet a középkor-

14. kép. Parasztházak ábrázolásai 16. századi térképeken. Toszkána, Itália. Pinto nyomán

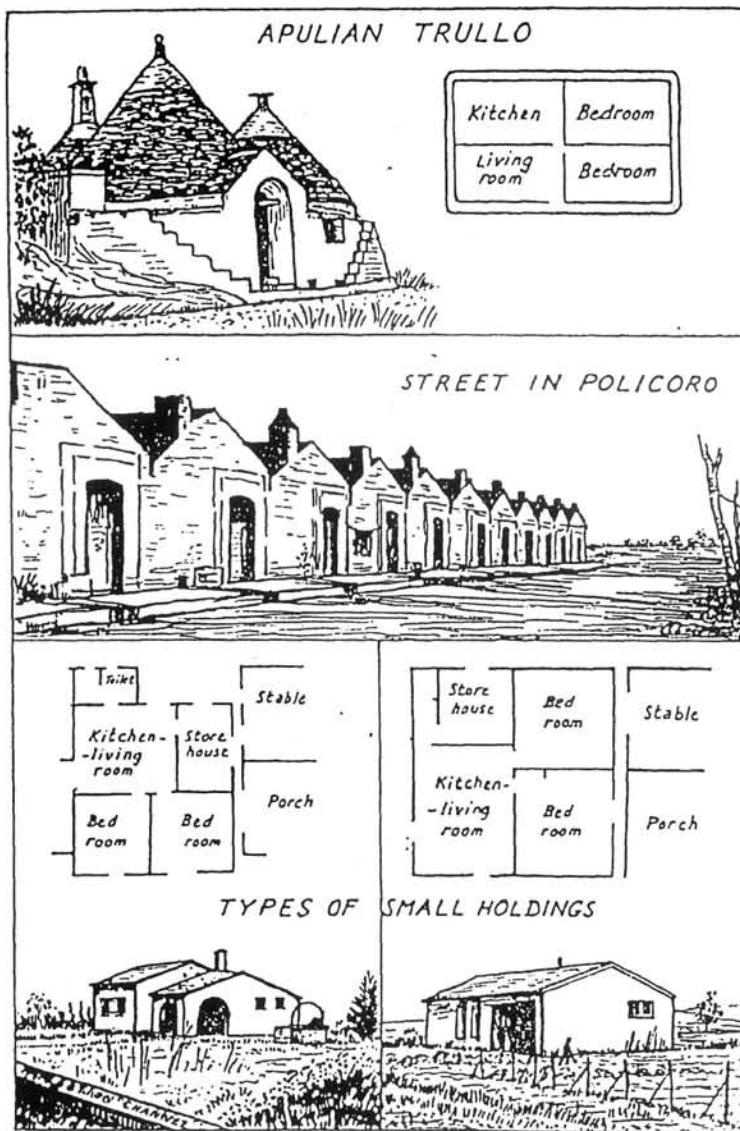

ban lakótoronnyal erődítettek meg, *castrum* nevet kapott Itáliában és Dél-Franciaországban. Languedocban az egykori épületek maradványai között római és középkori cseréptöredékek kerülnek elő, de maguknak az épületeknek a küllemére a falmaradványokból csak hozzávetőleges biztonsággal lehet következtetni. Ez a folyamatosság állapítható meg Porciano kastély (Basilicata) hitelesítő ásatása során. A római *villa rustica* itt középkori *fundus* lett, majd *castellis*. San Severo majorjában, amely ma is működik (Foggia), a római időkig lehet a leletekből a kontinuitás bizonyítékait előteremteni. Szicíliában, Cataniától nem messze (Cadelì mellett) találtak egy római villa maradványaira. Ebbe az egykori épületkomplexumba 800–900 között költöztek be ismét és alakították ki a kor igényei szerint.

Ezek a törekvések azonban egyelőre még nem eredményezték a parasztházak átalakítását. Amit a középkori ásatásokból tudunk, az mindenekelőtt arra figyelmeztet, hogy a lakóházak nem voltak sűrűn egymás mellett építve, noha sokhelyütt nemcsak szórványokon éltek a parasztfamíliák, olykor jelentős távolságban egymástól, hanem zárt falvakban, ahol a település központja a piactér volt, templommal. A múlt század második felében mintegy 6000 lakosú Troia (Apulia) 1034-ben kelt oklevelében a település központját egy utcában jelöli meg, jóllehet vannak még sikátorok is (gyaníthatóan) ebben az agglomerációban (ipsa platea maiore publica qui dicta Strata). Ez valószínűleg a római időkben már megépített út volt (Via Traiana, épült 109-ben). Ugyanabban a tartományban van Casalnuovo, amelynek *platea publicis* a római időkben a főutcája, holott maga a nevezett közterület már a római idők előtt alapított település központja volt. Ugyanezt a funkciót látja el Lucera római alapítású *colonia forum* néven emlegetett főutcája.

Mindent egybevetve a települések közül nem is egy több mint kétezer éves. A megjelenést alakító tényezők, a településképet meghatározó motívumok jóval kevesebbet módosultak az idők folyamán, mint elnevezéseik. És talán ugyanezt lehet majd határozottan állítani, ha elegendő ásatási eredményt tudunk áttekinteni a lakóházakról is. Ez nemcsak Itáliában van így, hanem az egész Mediterráneumban. Spanyolországban a Mollet-hegy régészeti nevezetessége (castellon de la Plana) egy falu. Ennek középkori házmaradványaiból kőépületekre lehet következtetni, amelyeknek négyzet alaprajzuk van. Többségük magányosan állt, de vannak olyan építmények, amelyek egy négyzet alakú belső udvart szegélyeznek, noha azt teljesen mégsem határolják el a külvilágtól. Torre Bufilla (Betera, Valencia) kőházai négyzet alaprajzúak és mindössze egyetlen helyiségből állanak. Kőkerítés zárja valamennyit el a környezetétől, miután ez is szórványtelepülés. Itt is találtak római cserepeket, ami valószínűsíti, hogy a település kontinuos. Vannak 4 x 8,1 m kiterjedésű házak, amelyeknek méretei és alaprajza emlékeznek az észak-franciaországiakra és az angliai hegyvidéken feltárt hálóalaprajzokra. Az állatok és az emberek számára mindenütt külön bejáratot hagytak a ház falán. A hispániai lakóházak között van olyan is, ahol az emberek lakrésze ketté van osztva: az egyik konyha lehetett, a másik hálókamra. Talán ebből a típusból fejlődött ki a *barreca*?

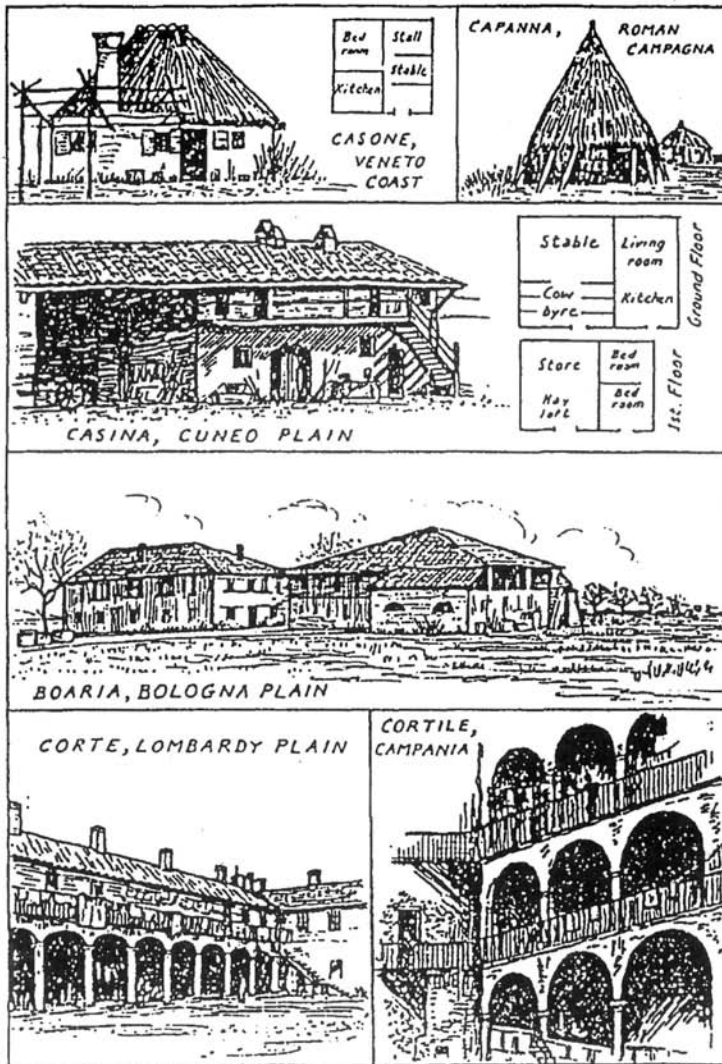
Figyelemre méltó, hogy Spanyolországban vannak olyan műtszázadi háromszintes parasztházak, amelyeknek lakói az agrártársadalom kifejezetten szegény rétegéhez tartoztak. A legfelső szint lakóhelyisége alig több egy padlásszobánál. Az *alcala* nevű házak egy része talán valamikor jobb napokat látott. Itt tehető parasztlakók a múlt századi konjunktúrák idején, de idővel (mikor megszűnt a prosperitás) szegények foglalták el helyüket. Ebből azonban mindössze csak az derül ki, hogy a többszintes parasztházak sehol sem lehetnek középkori eredetűek, alkalmasint az utóbbi két-három évszázad gazdasági és szociális mozgásai teremtettek kiváltó okokat a többszintes vidé-

17. kép. A paraszházak típusai Itáliában. Houston nyomán

ki építkezésekben. Sziciliában viszont vannak olyan kétszintes lakóházak, amelyeknek földszintje istálló, az emeleten pedig egy vagy két helyiségben lakik a család. Ezek az emberek az agrárszegénységhez tartoznak. Egyáltalában nem törekedtek azonban arra, hogy vertikálisan tagolják a házuk lakóterületét, miként ez a spanyol példákban szembeötlő.

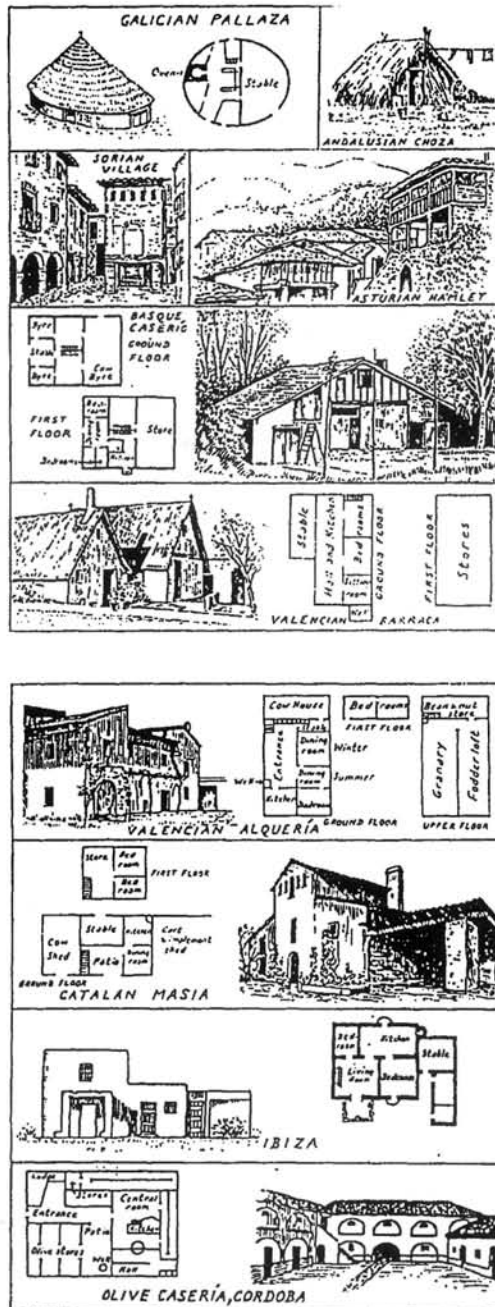
Languedoc parasztjai a síkon kétszintes házakban laktak, a dombvidéken pedig még egy emelettel magasabb házat kedveltek. Valamennyi lakóháznak a földszintje gaz-

18. kép. A parasztházak típusai Itáliában. Houston nyomán

dasági rendeltetésű: istálló, raktár, néhol (a szőlősgazdáknál) borospince, s ilyenkor az istálló külön épületben van. Az emeleten van a lakás. A legegyszerűbb megoldás, ha a konyhából nyílik egy alvókamra. A kis birtokú szőlősgazdák a múlt századi konjunktúrák nyomán tömegével építettek ilyen házakat maguknak, holott a típus már évszázadok óta ismert volt, nem ment újdonságszámba.

Jóllehet a fogyasztási igények kielégítése középkori módon történt, legalábbis ami a lakóházépítkezést illeti, a modernizálódás apasztotta a mezőgazdaságból élők tömegét. Napjainkban a dél-francia övezetben már csak a népesség 6%-a él tanyákon, sok gaz-

19–20. kép. A parasztházak típusai az Ibériai-félszigeten. Houston nyomán

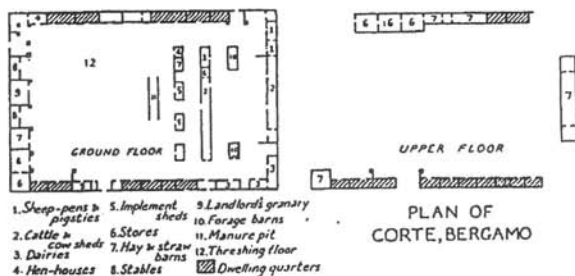
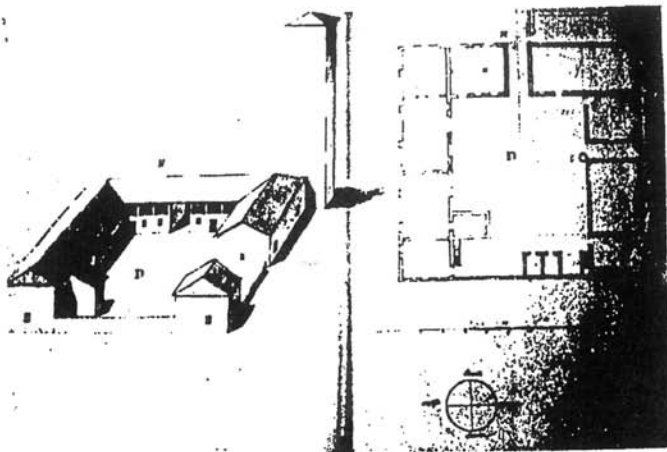

21. kép. Dél-franciaországi parasztház.
Keradour, Plougashou, Finistere, Franciaország. Clouth nyomán

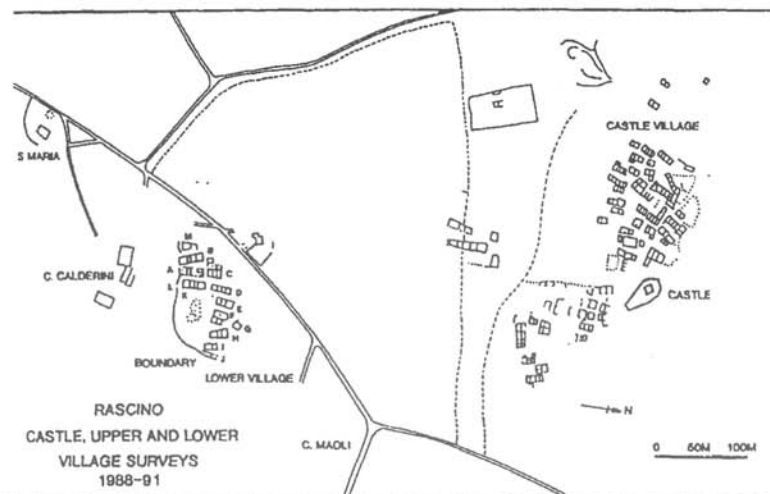
dálkodó, ha nem is hagyott fel ősei foglalkozásával, beköltözött a mezővárosokba, ahol a laksűrűség és a népességszám ugrásszerűen megnőtt. Ez a folyamat Itáliában és az Ibériai-félszigeten is lezajlott. A mezővárosokban azonban nem a szőlő- és borgazdaság a megélhetés alapja, hanem a külterjes gabonatermesztés. A szőlővidékeken a munkakultúra hagyományos értékei újabbakkal, innovációkkal egészültek ki.

A földesúri majorok sem veszítettek értékeikből a modernizálódás (egyébként lassan haladó) menetében. A római villa rustica, mely a középkorban jól védhető toronyházzal egészült ki, a középkor végén kisebb-nagyobb kastéllyal, újabb villával egészült ki. Tájanként különbözik egymástól a történet valamennyi részlete, de a tendenciák közősek. Liguria erdőit történetesen a 12–13. században kezdték nagyobb lendülettel irtani

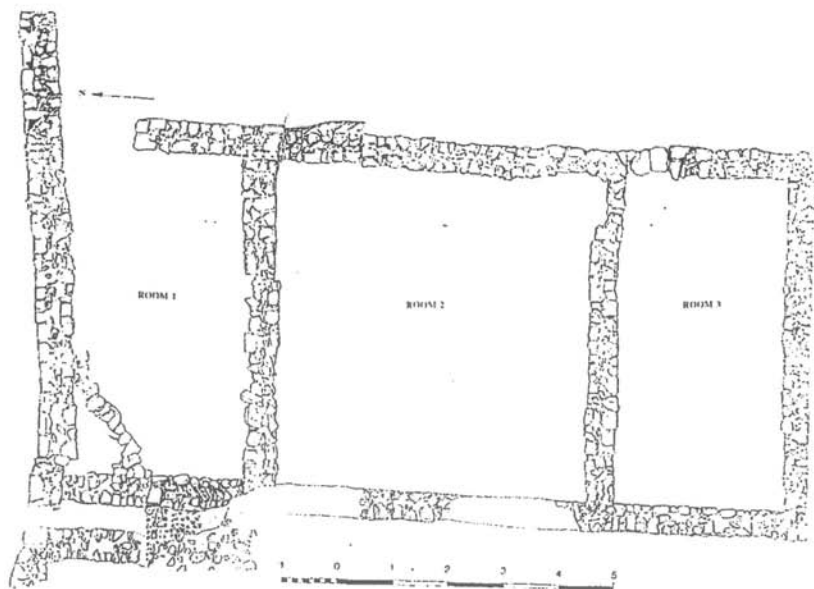

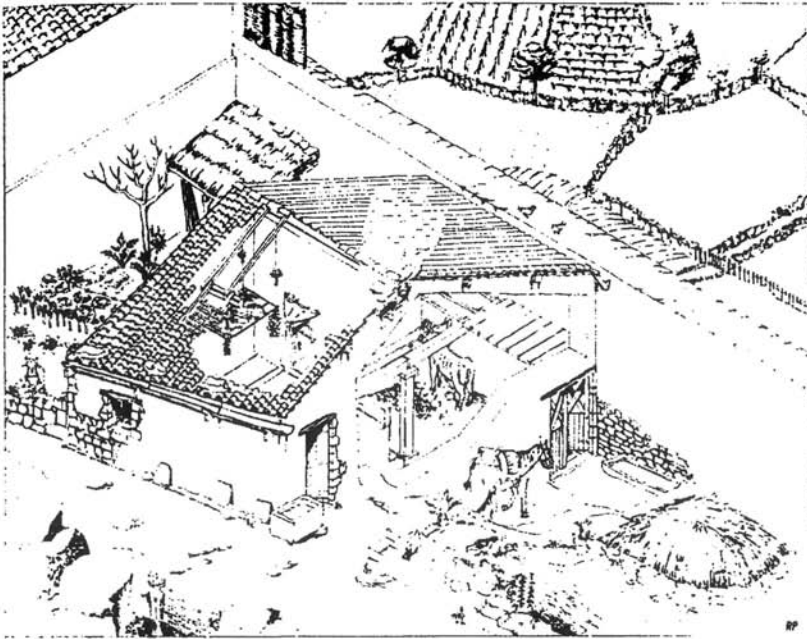
22. kép. A kerített udvar és előzménye: az erődített ház. Francia és olasz ábrázolások nyomán.
 1. Erődített ház francia miniaturán. 1290. Alexandre-Bidou nyomán. 2. A lakótorony, a kastély,
 a templom és a kerített udvarú erődített ház rajza egy 15. századi francia miniaturán.
 Alexandre-Bidou nyomán. 3. Kerített udvar. Cereto die Carignano. Itália. 1715.
 Sereno nyomán. 4. Kerített udvar szkémája. Bergamo. Itália. Houston nyomán

23. kép. A 14. században elnéptelenedett falu és kastély.
Rascino (Cicolano mellett, Layio, Itália). Beavitt és Christie nyomán

24. kép. Parasztház alapfalai. Uo. Beavitt és Christie nyomán

25. kép. A 13. században elhagyott (még földszintes!) parasztház rekonstrukciós rajza. Montarrenti, (Siena mellett, Toszkána, Itália). Francovich és Hodges nyomán

a telepes parasztok. Őket azonban nem költöztették emeletes házakba. De ugyanakkor épültek földesúri majorok is, ahol toronyházakat is építettek. A 16–17. században újabb telepítési hullám öntötte el a tájat, a földesurak ekkor már villákban laktak, az újonnan érkezett parasztok pedig többszintes tanyákat építettek maguknak. Toszkánában a városokból kitelepített lumpen elemek már a 13. században emeletes tanyaépületekben találtak újra otthonra. Akkoriban a földesurak még valamennyien ragaszkodtak a lakótornyokhoz, a vidék és a város (a vidéket elhagyó, városba költözött uraknak köszönhetően) fenntartotta és megújította a többszintes lakóházak építési hagyományait.

A népesség növekedése is odahatott, hogy a parasztok emeletes házakra cseréljék egykori kunyhóikat. Ez történt Hispániában, ahol a római időkben meghonosított öntözéses gazdálkodást a mórok megújították és jelentősen kiterjesztették. Noha Délkelet-Spanyolországban 1600 táján a *huerta* tartománya már sűrűn lakott övezetnek számított, a mutatók később is egyre jobban növekedtek. Valenciában 1857-ben 283 fő/km² a huertákon élő parasztok laksűrűsége, 1950-ben pedig 1005 fő. Itt építették a *baracca* nevű egyemeletes lakóházakat. Ezekről az épületekről a 13. századi oklevelekben történik először említés. Minden jel szerint a rendszert a mórok vezették be, s kis parasztgazdaságokat telepítettek ide, miközben gondoskodtak a földek öntözéséről. Katalán és aragóniai parasztoikat is telepítettek ide, mintegy 150000 családot. Az emeletek építésének divatja a középkor végén alakította át a táj képét.

Végeredményben a mediterrán tartományokban a parasztházak zöme attól az időtől kezdve épült át és lett – városi hatásokat tükröző – emeletes építmény, amikor a mediterrán gazdaság már hanyatlásnak indult. Az építészetnek azonban ekkor már

kialakultak a hagyományai, s a városok közelsége, a demográfiai nyomás, a divat egyaránt abba az irányba terelte a parasztokat, hogy emeletes házakat építsenek maguknak. Ezzel végülis sok szálát elvágta életükben azok közül, amelyek a természeti feltételekhez való alkalmazkodás elemi követelményeit alakították környezeti kultúrává Dél-Európában. A folyamat azonban nem állt meg, áterjedt az Alpok hágóin és elöntötte egész Északnyugat-Európát, sőt Közép-Európa nagy részét is. Az első jelek már a középkorban mutatkoztak. Ekkor azonban még csak az urak és valamivel később a polgárok költöztek emeletes házakba. A 16. századtól kezdve azonban a parasztok is. A földszintes falu a periféria keleti látványa maradt.

Csaknem hasonló lett a sorsa a belső udvaros kerített házaknak is. Az épületegyüttes funkcionális előnyeire már a rómaiak rájöttek. A középkorban pedig a majorokban tartották fenna munkakultúra ókori hagyományait. A parasztok tömegesen csak az elmúlt három évszázadban zárkózhattak fel előképeikhez. Ebben a földesurak és a hatóságok is sürgették őket. A kerített udvarok mediterrán világa – a jelek szerint – nem régebbi látványa a tájnak, mint ahogyan ezt Közép-Európában vagy az Atlanti-Európában helyenként tapasztalhatjuk.

Meglehet, ebben az átalakulásban motiváló tényező lehetett a városépítészet, a szűk városi telkek beépítésének gyakorlata, mely a középkorban számtalan példáját nyújtotta a kis udvarú, négy oldalról épületekkel határolt városi teleknek. Kétségtelen, hogy a vidék építőkulturájának átalakulása szakmailag a városokban működő mesterek munkakultúrájának hasznosításával kezdődött el. Maguk az építőiparosok közvetítették tehát a városi építkezések során elért eredményeket vidékre, csökkentve az anyagfelhasználást és növelve az épületszintek számát, racionálisabbá és statikailag teherbíróbbá téve az épületeket. Természetesen ez sem állt meg a Földközi-tenger partjainál, a divat hullámai átjutottak északabbra, Közép- és Nyugat-Európa után Skandináviában és Kelet-Európában mindenféle terepadottságon folszerűen terjesztve a kerített udvarú házak építésének divatját. Ugyanezek a tényezők hatottak akkor is, amikor Fehér-Afrikában is kezdtek négy oldalról épületekkel határolt udvarú házakat emelni. Az átalakulásnak természetesen itt is voltak előhírnökei. Algériában a szaszanida és római időkben már álltak olyan villák, azaz udvarházak is, amelyeknek belső udvara kényelmesebbé tette gazdag lakóik életvitelét. Az arab időkben – a gazdaság fellendülése következtében – szintén épültek ilyen házak. A 10–11. századból ránk maradt – kerített udvarú – épületek romjait tárták fel.²⁰

20 *Fentres*, 1987. 47–68.

IRODALOM

D'Archimbaud, D., G.

1973 L'habitation rurale en Provence médiévale: techniques de construction et d'aménagement d'après des feuilles récentes. In: La construction au Moyen Age. Histoire et Archéologie. Actes des Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public-Besancon 2-4 juin 1972. Paris. 53-110.

1981 Les Fouilles de Rougiers. Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen. Paris

Aymard, M. – Bresce, H.

1973 Problemi di storia dell'insediamento nella Sicilia medievale e moderna, 1100-1800. Quaderni Storici, 24. VIII. fasc. III., 945-976.

Baillard, G.

1975 Avant l'histoire. In: Duby – Wallon (eds.), Histoire de la France rurale. Paris. I. 115-189.

Barker, G. W.

1973 The economy of medieval Toscana the archeological evidence. Papers of the British School at Rome, XLI. 155-177.

1977 The archeology of Samnite settlement in Molise. Antiquity LI. 20-24.

Barker, G.-Grant, A. (eds.),

1991 Ancient and modern pastoralism in Central Italy: an interdisciplinary study in the Cicolano mountains. Papers of the British School of Rome LIX. 15-88.

Barthélemy, D. – Contamine, Ph.

1990 Interieur und privates Gehäuse. In: Geschichte des privaten Lebens. 2 Bd. Vom Feudalzeitalter zur Renaissance. Hrg. von G. Duby. Frankfurt a. M., 371-470.

Beavitte, P. – Christie, N.

1993 The Cicolano castels project second interim report 1992. Archeologia Medievale XIX. 491-506., XX. 419-451.

Berenger, di, A.,

1977²Saggio storico della legislazione veneta forestale dal secolo VII al XIX. Roma

Biffoli, G.-Ferrara, G.

1938 La casa colonica in Toscana. Bologna

Bleyl, W.

1973 Der Donjon. Eine bautechnologische Typologie des verteidigungsfehligen Wohnturmes. Köln

Boüard, de, M.

1965 „La salle dite de l'Echiquier, au chateau de Caen”. Medieval Archeology IX. 64-85.

1973 De l'aula au donjon. Les fouilles de la motte de la Chapelle à Doué-la-Fontaine (X^e-XIe). Archéologie médiévale III. 5-110.

Böhner, K.

1966 Spätromische Kastelle und alamenische Ansiedlungen in der Schweiz. Helvetia antiqua, Festschrift für E. Vogt. Zürich, 307-316.

- Bradford, J., S., P.*
1949 „Buried landscapes” in Southern Italy. *Antiquity* XXIII. 89., 58–72.
- Braume, M.*
1983 Türme und Turmhäuser. Untersuchungen zu den Anfängen des monumentalen Wohn- und Wehrbaus in Toscana (1000 bis 1350). Köln
- Bresce, H.–D’Angelo, F.*
1972 Structure et evolution de l’habitat dans la région de Termini Imrese (XII–XV siècles). *Mélanges de l’École Française de Rome. Moyen Age-Temps Modernes*. 84., 361–402.
- Braudel, F.*
1966 La Méditerranée et le monde méditerranéen à l’époque de Philippe II. Paris, I–II. (Magyarul is olvasható: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996. I–II.)
- Broglio, G., P.*
1983 La campagna dalla tarda antichità al 900 ca. d. c. *Archeologia Medievale* X. 73–88.
- Brucato. 1984*
Histoire et archeologie d’un habitat médiéval au Sicilie. Sous le direction de J. M. Pesez. 1984, Paris, I–II.
- Cabona, I.*
1981 Tecniche d’indagine per un’archeologia dell’edilizia povera. *Archeologia medievale* VIII. 605–615.
- Cabona, D.–Conti, G.–Fossati, S.*
1976 Scavo di una casa medievale ad Anteggi. *Archeologia medievale* III., 293–307.
- Caraci, G.*
1932 Le corti lombarde e l’origine della corte. *Memoirs Society Geography Italian* 26–72.
- Carin, S.*
1957 La casa rurale nella Liguria. *Annali, ricerche et studi die geografia* XIII. 1–96., 104–231.
- Cary, M.*
1941 The geographic background of Greek and Roman history. Oxford
- Casson, L.*
1971 Ships and seamanship in the Ancient World. Princeton, N. J.
- Chabot, G.*
1931 L’habitat rural en France d’après les cartes topographiques. *Comptes Rendus du Congr. Intern. de Géogr. Paris, III. sect. IV–VI.* 44–60.
- Cherubini, G. – Francovich, R.*
1973 Forme e vicende degli insediamenti nella campagna Toscana dei secoli XIII–XIV. In: *Archeologia e Geografia del Popolamento. Quaderni storici* 24, 877–904.
- Chierici, G.*
1921 La casa senese al tempo di Dante. *Bullettino senese di storia patria* XXVIII. 343–380.
- Clark, J. G. D.*
1955 L’Europe préhistorique. Les fondements de son économie. Paris

Collardell, M.

1980 L'habitat médiéval immergé de Colletière à Charavines. Premier bilan des fouilles. *Archéologie médiévale* X. 167–203.

Collodo, S.

1980 Recinti rurali fortificati nell'Italia nord-orientale (sec. XII–XIV). *Archivio venetos*. V. CXIV. 5–36.

Comba, R.

1978 Rappresentazioni mentali, realtà e aspetti di cultura materiale nella storia della dimora rurale: la campagna del Piemonte sudoccidentale fra XII e XVI secolo. *Archeologia medievale* V. 375–414.

1983 *Archeologia et storia delle campagne (secoli X–XV)*. *Archeologia medievale* X. 89–110.

1984 *Metamorfosi di un paesaggio rurale. Uomini e luoghi del Piemonte sud-occidentale fra X et XVI secolo*. Roma

Darby, H., C.

1956 The clearing of the woodland in Europe. In: *Man's role in changing the face of the Earth*. Ed. by W. L. Thomas, Jr. Chicago, 183–216.

Davies, R.

1972 Baux, exploitations, techniques agricoles en Piémont dans la deuxième moitié du 18ème siècle. *Études rurales* 45., 76–101.

Day, J.

1976 Villaggi abbandonati e tradizione orale: il caso sardo. *Archeologia medievale* III. 203–240.

Debord, A.

1982 Motte castrale et habitat chevaleresque. *Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales en l'honneur du doyen M. de Moüard*. Mémoires et documents publiés par la Société de l'École des Chartes XXVII. 83–90.

Decaëns, J.

1981 Les fortifications de la terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècle (Colloque de Caen, 2–5 octobre 1980). *Archeologie médiévale* XI. 5–123.

Dedet, B.

1987 *Habitat et vie quotidienne en Languedoc au milieu de l'âge de fer*. Paris

Desplanques, H.

1971 L'influence urbaine sur les paysages ruraux en Italie centrale (Ombrie). In: *L'habitat et les paysages ruraux d'Europe*. Les congrès et colloques de l'Université de Liège 58., 93–101.

Dickinson, R. E.

1956 Dispersed settlements in Southern Italy. *Erdkunde* 282–297.

Di Stefano, G.–Leone, G.–Tuomino, R.

1981 Un riparo elementare litico sull'altopiano ibleo (Ragusa). *Archeologia medievale* VIII. 635–640.

Donat, P.

1980 *Haus, Hof und Dorf im Mitteleuropa vom 7–10. Jahrhundert*. Berlin

Donati, P. A.

1983 *Archeologia medievale nel Cantone Ticino: il territorio, le prove materiali e loro utilizzazione*. *Archeologia medievale* 10., 257–279.

- Egger, A.-Schepers, J.*
1985 Spieker, „Bauernburgen“, Kemenaden. Bäuerliche Speicherbauten in Münsterland. Münster
- Emberger, L.*
1930 La végétation de la région Méditerranéenne. *Revue Générale Botanique* 32., 461-462., 705-721.
- Engelmann, E.*
1959 Zur städtischen Volksbewegung in Südfrankreich Kommunenfreiheit und Gesellschaft, Arles 1200-1250. Berlin
- Fantini, L.*
1966 Case e torri antiche dell'Appenino Bolognese. Bologna
- Fasoli, G.*
1966 Castelli e signoria rurali. In: *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo* 22-28 aprile 1965. Settimane studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo XIII. Spoleto, 531-567.
- Fentress, E.*
1987 The house of the Prophet: North African Islamic housing. *Archeologia medievale* XIV. 47-68.
- Février, P. A.*
1964 Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle. (*Archéologie et Histoire urbaine*). Paris
1978 Problemes de l'habitat du midi mediterranéen à la fin de l'antiquité et dans le haut moyen âge. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 25. (1982). Mainz, 208-247.
- Fixot, M.*
1973-74 La construction de châteaux dans la campagne d'Apt et de Pélissane du XIe au XIIIe siècle. *Archéologie médiévale* 3-4., 245-296.
1975 La motte et l'habitat fortifié en Provence médiévale. *Chateau-Gaillard* 7., 67-93.
- Fossati, S. et altri,*
1976 Campagne di scavo nell villaggio tardoantico di Savignone (Genova). *Archeologia medievale* III. 308-325.
- Fournier, G.*
1976 Le château dans la France médiévale. Paris
- Francovich, R. - Gelichi, S. - Parenti, S.*
1980 Aspetti e problemi di forma abitativa minori attraverso la documentazione materiale nella Toscana medievale. *Archeologia medievale* VII. 173-274.
- Frigerio, P.-Piccione, A.*
1976 Schede sull'architettura rurale dell'Appeninino genovese nell XVII-XIX. secolo. *Archeologia medievale* III. 447-472.
- Gambi, L.*
1964 Per una storia dell'abitazione rurale in Italia. *Rivista storica italiana* LXXVI. 427-454.
1976 Carta dell'abitazioni rurale in Italia. *Italian contributions to the 23 rd International Geographical Congress 1976*. Roma
- Goody, J.*
1983 *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge-New York

- Grigg, G. B.*
1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Budapest
- Griswald, J. J.*
1981 Archéologie de l'époque médiévale. Paris
- Guerreau-Jalabert, A.*
1981 Sur les structures de paranté dans l'Europe médiévale. Annales E. S. C. 36. 1028–1049.
- Guillanine, J.*
1976 Premiers bergers et paysans de l'Occident Méditerranéen. Paris
- Habitats* 1983. fortifiés ... en Méditerranée médiévale. Table Ronde... Lyon. Lyon
- Hauser, A.*
1990³ Was für ein Leben. Schweizer Alltag vom 15. bis 18. Jahrhundert. Zürich
- Hähnel, J.*
1975 Die Stube. Münster
- Heers, J.*
1974 Le clan familial au moyen âge. Paris
- Heimberg, U.*
1977 Römische Landvermessung, Limitatio. (= Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands Nr. 17., hrsg. v. d. Gesellschaft f. Vor- und Frühgeschichte in Württemberg und Hohenzollern e. V.) Stuttgart
1979 Römische Flur und Flurvermessung. (In: Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1975 und 1976. Hrsg. v. H. Beck–D. Denecke–H. Jankuhn. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch–Historische Klasse. Dritte Folge. Nro. 115.) Göttingen, 141–195.
- Héliot, P.*
1974 Les origines du donjon résidentiel et les donjons – palais romans de la France et Angleterre. Cahiers de civilisation médiévale XVIII. Poitiers, 217–234.
- Herlihy, D.*
1958 The agrarian revolution in Southern France and Italy 801–1150. Speculum 33., 23–41.
- Higounet, Ch.*
1966 Les forets de l'Europe Occidentale du Ve au XIe siècle. (In: Settimane di studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo. XIII. Agricoltura et mondo rurale occidente nell'alto medioevo. Spoleto, 1965.) 343–396.
- Hinz, H.*
1978 Bett und Bettzeug. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin–New York, 316–319.
1981 Motte und Donjon: Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 1, Bonn
- Hoffmann, T.*
1979 Kertművelés és szántógazdálkodás a Mediterráneumban. Agrártörténeti Szemle XXI., 289–318.

- Houston, J. M.*
1964 *The West Mediterranean World; an introduction to its regional landscapes.* Chicago
- Jarman, M. R.–Webley, D.*
1975 Settlement and land use in Capitana, Italy. In: *Palaeoeconomy: Papers in Economic Prehistory.* Ed. by E. S. Higgs. Cambridge, II., 177–221.
- Kayser, B.*
1960 *Campagnes et villes de Cote d'Azur. Essai sur les conséquences du développement urbain.* Monaco
- Kent, F. W.*
1978 *Household and lineage in Renaissance Florence: the family life of the Capponi, Ginori and Rucellai.* Princeton
- Köbler, G.*
1977 *Vicus und thorf zwischen Antike und Mittelalter.* In: *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters.* Hrsg. H. Jankuhn – R. Schützeichel – F. Schwind. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch – Historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 101.* Göttingen, 136–146.
- Kroeschell, K.*
1968 *Haus und Herrschaft im frühen deutschen Mittelalter.* *Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien 70,* Göttingen
- La maison* 1984. *forte en moyen age. Actes de la table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson, 31 may–3 june 1984.* Ed. par M. Bur. Paris
- Le Roncière de, Ch.*
1990 *Gesellschaftliche Eliten an der Schwelle zur Renaissance.* In: *Geschichte des privaten Lebens. 2 Bd.: Vom Feudalzeitalter zur Renaissance.* Hrsg. v. G. Duby. Frankfurt/M. 161–298.
- Levadan, H.*
1926 *Histoire de l'architecture urbaine, antiquité, moyen âge.* Paris
- Lombard, N.*
1959 *Le bois dans la Méditerranée musulmane (VIIe–XIe siècles).* *Annales E. S. C.* 234–254.
- Lorcin, M. T.*
1992 *Les inventaires de châteaux: réflexions sur une source.* In: *Le château médiéval forteresse habitée (XIe–XVIe s.). Actes du colloque de Lyon (avril 1988) publié sous la direction de J. M. Poisson. Documents d'Archeologie Francaise Nro. 32, Paris, 15–20.*
- Mallet, M.–Whitehouse, D.*
1967 *Castel Porciano: an abandoned medieval village of the Roman Campagne.* *Papers of the British School at Rome XXXV.* 113–146.
- Marres, P.*
1962 *Les garrigues languedociennes: le milieu et l'homme.* *Actes du 86ème Congrès National des Sociétés Savantes, Montpellier, 1961.* 201–216.
- Mazzi, M. S.*
1980 *Arredi e masserizie della case rurale nelle campagne fiorentine del XV secolo.* *Archeologia medievale VII.* 137–152.

- Meckseper, C.*
1975 Ausstrahlungen des französischen Burgenbaus nach Mitteleuropa im 13. Jahrhundert. In: Beiträge zur Kunst des Mittelalters – Festschrift H. Wentzel. Frankfurt/m. 133–144.
- Mohrmann, R.*
1985 Wohnen und Wohnkultur in nordwestdeutschen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Stadt im Wandel. Hrsg. v. C. Meckseper, Bd. 3, Stuttgart–Bad Cannsstadt, 513–530.
- Müller-Karpe, H.*
1980 Handbuch der Vorgeschichte. IV. München
- Noyé, G.*
1980 Féodalité et habitat fortifié en Calabre dans la deuxième moitié du XIe s. et la premier tièrs du XIIe s. Structures féodales et feodalisme dan l'Occident méditerranéen (X^e–XIIIe siècles). Rome 1978. Rome, 607–630.
- Oxe, A.*
1923 Die römische Vermessung steuerpflichtigen Bodens. Bonner Jahrbuch 128., 20 skk.
- Ottenjann, H.*
1985 Möbel des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit als Indikator für kulturelle Beziehungen zwischen Stadt und Land. In: Stadt im Wandel. Hrsg. v. C. Meckseper. Bd. 3, Stuttgart–Bad Cannsstadt, 531–544.
- Paulet, M.*
1959 Les plantes aromatiques des garrigues languedociennes. Annales de la Société d'Horticulture et l'Histoire Naturelle de l'Hérault Année 98, 89–115.
- Pesez, J.–M. Piponnier, F.*
1972 Les maisons fortes bourguignonnes. Chateau-Gaillard V, 143–164.
- Piggott, St.*
1968 Ancient Europe from the beginning of agriculture to classical antiquity. Chicago
- Pinto, G.*
1980 Per una storia delle dimore mezzadrilli nella Toscana medievale. Archeologia medievale VII, 153–172.
- Potter, T. W.*
1976 Valleys and settlement: some new evidence. World Archeology 8, 2, 207–219.
- Pringle, D.*
1974 Medieval Towers in Toscania. Papers of the British School at Rome XLII, 222–249.
- Probate inventories (A. A. G. Bijdragen 23). Wageningen*
- Redon, O.*
1987 Des maisons et les arbes. Note sur la Montagnola siennoise entre XIIIe et XIVe siècle. Archeologia medievale XIV. 369–393.
- Riemann, I.*
1957 Der Weinbau in drei französischen Regionen: Languedoc und Roussillon, Bordelais und Cote d'Or. Marburg
- Ring, R. R.*
1979 Early medieval peasant households in Central Italy. Journal of Family History 4, 2–21.

- Rossiter, J. J.*
1978 Roman farm buildings in Italy. *British Archeological Reports*. i. s. 52, 49–55.
- Schepers, J.*
1973 Mittelmeerische Einflüsse in der Bau- und Wohnkultur der westlichen Mitteleuropa. In: *Vier Jahrzehnte Hausforschung Beiträge zur Baugeschichte in Nordwest-Europa*. Sennstadt, 121–135.
- Schneider, J. E.*
1986 Die städtische Hausbau im südwestdeutsche schweizerischen Raum. In: *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200; Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie. Bericht über ein Kolloquium in Köln von 31. 1. bis 2.2. 1984*. = *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Beiheft 4, 17–38.
- Schulten, A.*
1957 Iberische Landeskunde. *Geographie des antiken Spanien*. Strasbourg/Kehl
- Schütte, Sv.*
1985 Bürgerliches Hausgerät des Hoch- und Spätmittelalters in Nordwestdeutschland. In: *Stadt im Wandel*. Hrsg. v. C. Meckseper. Bd. 3. Stuttgart–Bad Cannstadt. 545–568.
- Semple, E. Ch.*
1932 *The geography of the Mediterranean Region. Its relation to Ancient History*. London
- Sennhauser, H.*
1979 Der Profanbau. In: *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*. Bd. VI. *Das Frühmittelalter*. Frauenfeld, 149–164.
- Settia, A. A.*
1980 Lo sviluppo degli abitati rurali in alta Italia: villaggi, castelli e borghi dall'alto al basso Medioevo. *Medioevo rurale. Sulle tracce della civiltà contadina*, a cura di V. Fumagalli e G. Rossetti. Bologna, 159–199.
1984 Castelli e vilaggi nell'Italia padana Popolamento, potere e sicurezza tra IX e XIII secolo. Napoli
- Smith, C. D.*
1979 *Western Mediterranean Europe. A historical geography of Italy, Spain and Southern France since the Neolithic*. London–New York–Toronto–Sidney–San Francisco
- Soeder, H.*
1964 *Urformen der abendländischen Baukunst in Italien und dem Alpenraum (= Dumont Dokumente III)*, Köln
- Stopani, R.*
1977 *Medievali „case di signore“ nella campagna fiorentina*. Firenze
- Tauber, J.*
1980 *Herd und Ofen im Mittelalter*. Olten und Freiburg im Breisgau
- Tchou, Y.*
1948 *Études écologiques et phytosociologiques sur les forêts riveraines du Bas-Languedoc*. *Vegetatio* I, 217–257.
- Thirgood, J. V.*
1981 *Man and the mediterranean forest: a history of resource depletion*. London
- Tichy, F.*
1957

- Tichy, F.*
1957 Die Endwaldungsvorgänge des 19. Jahrhunderts in der Basilica. *Erdkunde* XI, 288–296.
- Uslar, von R.*
1964 Studien zur frühgeschichtlichen Befestigungen zwischen Nordsee und Alpen. Beihefte der Bonner Jahrbücher, Bd. XI, Köln
- Ward Perkins, J.*
1964 Landscape history in Central Italy. See cond J. L. Myres memorial lecture. Oxford
- Walle, van de, A.,*
1962 Le chateau des comtes de Flandre à Gand: quelques problèmes archeologiques. *Chateau-Gaillard* I, 163–169.
- Werner, J.*
1965 Zu den alamanischen Burgen des 4. und 5. Jh. *Speculum historiale*. Festschrift für J. Spörl. 439–450.
- Whitehouse, R.*
1968 Settlements and economy in Southern Italy in the neothermal period. *Proceedings of the Prehistoric Society* 34, 332–367.
- Whitehouse, D.*
1970 Excavations at Satriano: a deserted medieval settlement in Basilicata. *Papers of the British School at Rome* XXV, 189–219.
1973 Sedi medievali nella Campagna Romana: la „domusculta” e il villaggio fortificato. *Quaderni storici* 24, 861–876.
1974 Prehistoric settlement on the Tavoliere, Italy: a comment. *Proceeding of the Prehistoric Society* 40, 203.
- Windisch-Graetz, F.*
1982 Möbel Europas. Von der Romantik bis zur Spätgotik. München
- Weigand, G. G.*
1954 The basis and significance of viticulture in South West France. *Annals of the Association American Geographers* 44, 75–101.
- Wittvogel, K.*
1956 The hydraulic civilisations. In: Thomas W. L. Jr. ed.: *Man's role in changing the face of the Earth*. Chicago, 152–164.
- Zangheri, R.*
1969 The historical relationship between agriculture and economic development in Italy. In: E. L. Jones & S. J. Wolf eds. *Agrarian change and economic development: the historical problems*. New York, 23–40.

HÄUSER, TÜRME, VIERKANTHÖFE IM MITTELMEERRAUM

In Südeuropa sind die Bauernhäusern zumeist aus Stein errichtet, ganz im Gegensatz zu denen im Inneren des Kontinents, denn hier sind die Wände der Häuser aus Holz. Hierfür gibt es in erster Linie ökologische Gründe.

Überall bediente man sich des am leichtesten beschaffbaren Baumaterials. Die günstigen Eigenschaften des Bauens mit Steinen zahlen sich vor allem in der Statik aus. Doch dies allein birgt nicht das Geheimnis dafür, daß man in Südeuropa so häufig auf mehrstöckige Bauernhäuser stößt, denn auch die Umgestaltung der Gesellschaft und der Wandel in der Mode dienen als Erklärung dafür, warum sich die herkömmliche Baukultur dieser Region von der Architektur anderer Teile des Kontinents unterscheidet.

Zu den mediterranen Steinbauten gehörten auch schon in vorgeschichtlicher Zeit konische Hütten (ihr Grundriß war ein Kreis) und aus Steinen aufgeschichtet Turmhäuser sowie eine Vielfalt von Häusern mit zwei Räumen, deren Grundriß ein Rechteck darstellte. Beachtenswert ist auch die Mode, Turmhäuser zu bauen, die etwa seit der Bronzezeit beobachtet werden kann und sich über Anatolien und die Levante-Ufer, über Syrien hinweg bis ins Vorland der Steppen des Kaukasus hin verbreitete. Es mag sein, daß man diese Türme seinerzeit zum sicheren Schutz gegen die Angriffe der Nomadenvölker errichtete. Und ihre ursprüngliche Schutzfunktion muß ebenfalls eine Rolle gespielt haben, als man begann, sie auch im Mittelmeerraum zu errichten. Hier bedurften nämlich die Stammesväter, die ein höheres Lebensniveau als die durchschnittlichen Stammesangehörigen hatten, des Schutzes gegen etwaige Seeräuber. Schon seit der Bronzezeit lebten sie und ihre Leute in derartigen Festungen. Diese Modelle haben sich (obgleich sie sich in Hinsicht auf die Anzahl und die äußeren Zeichen ihrer Ausrüstung in vielem voneinander unterscheiden) bis hin zu den mittelalterlichen Wohntürmen im wesentlichen kaum verändert. Auch in der Funktion der ihnen angeschlossenen Meierhöfe lassen sich viele ähnliche Züge entdecken, wenn man sie mit den Haushalten der altertümlichen Klanoberhäupter vergleicht. Auch in der ländlichen Funktion der sich zwischen den beiden Endpunkten plazierenden Zivilisationen (allen voran die römische Wirtschaft und Gesellschaft) lassen sich verwandte Züge entdecken. Ihre Meierhöfe glichen ebenfalls keinen Schutzburgen, denn die öffentliche Ordnung sicherte den Villen ein ungestörtes Dasein, ähnlich wie bei den zum Ende des Mittelalters entstehenden Villen. In beiden Epochen wurden auch mehrstöckige Wohnhäuser gebaut. Beide Bauwerktypen, nicht zuletzt die mittelalterliche Form des Wohnturmes, gelangten von Südeuropa aus über die Alpenpässe nach Mittel- und Westeuropa, wo sie sich überall dort verbreiteten, wo sich das römische Imperium, die Feudalwirtschaft und die Existenzbedingungen für die mit Getreide handelnden Grundherren entfalten konnten.

Nördlich der Alpen wurden ebenfalls viele mehrstöckige Holzkonstruktionen zusammengezimmert, doch im Mittelalter verbreitete sich – den bescheidenen römischen Vorbildern folgend – haufenweise der Bau von Stein- und Ziegelhäusern. Dort, wo man die Häuser am liebsten mit Fachwerk (in Eichenwaldgebieten), Wänden aus Weidenflechtwerk mit Lehmverschmierung baute, gelten die Wände mit Ziegeleinsätzen schon als eine Bemühung um beständiges Bauen. Die Turmhäuser (und die im feudalen Mittelalter beliebten Hallenhäuser) wurden auch in den mittelalterlichen Städten gebaut. Dieser Verlauf nahm seinen Anfang ebenfalls im Süden und zog sich

vom Ende der Karolinger-Zeit an langsam auch bis in den Raum des Kontinentinnern und des Atlantiks hin. Im Italien des 13. Jahrhunderts begann man allmählich das sog. Proletariat aus den Städten in die Provinz umzusiedeln, wo man für sie die auch schon in den Städten gewohnten zweistöckigen Häuser erbaute. Hiermit nahm die Umgestaltung von ländlichen Gebäuden ihren Anfang: Beliebt waren vor allem die zwei- oder gar dreistöckigen Bauernhäuser, die vorwiegend im 16.–18. Jahrhundert entstanden. Interessanterweise geschah dies schon zu der Zeit, als die Makrowirtschaft die eindeutigen Anzeichen eines Verfalls aufwies, und es kann auch sein, dass dies deshalb geschah, weil die Bauern in ihre Konsumkultur nur dann investierten, wenn eine Investition in die Wirtschaft sich nicht mehr lohnte. Im Grunde genommen war dies der Punkt, an dem sich die südliche, mediterrane Architektur im ländlichen Bereich von dem elementaren Zwang löste, sich den natürlichen Gegebenheiten anpassen zu müssen, und mehr und mehr nach den Mustern der städtischen Kultur strebte. Dieses Verhalten hatte im Mittelmeerraum in jeder Landschaft zahlreiche eigene Varianten, in erster Linie in dessen westlicher Hälfte, die ich in dieser Arbeit vorstellen möchte, indem ich die Problematik der Wechselwirkung von Stadt und Land hervorhebe. Obzwar diese Wechselwirkung im östlichen Teil des Mittelmeerraumes – aus hier nicht weiter auszuführenden Gründen – weitaus schwächer zur Geltung kam, habe ich mich mit diesem Gebiet nicht weiter auseinandergesetzt. Die Differenzierung der Fakten hätte nämlich den für einen Vortrag vorgesehen -und ohnehin schon beschränkten – Umfang gesprengt. Trotzdem sah ich mich gezwungen, notwendigerweise auf dies und jenes in Mittel- und Westeuropa einzugehen, und zwar in der Hoffnung, den geneigten Leser davon zu überzeugen, daß die Lebensqualität der mediterranen Welt sich auch hier ausgebreitet hat.

Ganz am Rande bin ich auch auf die Häuser mit Innenhof und Umzäunung eingegangen. Diese haben zweifelsohne ihre Vorbilder in der römischen Zeit, wenn ihre Kontinuität auch nicht geradlinig war, wie dies von der früheren Forschung der Siedlungsgeschichte angenommen worden war. (Der größte Irrtum bestand hier übrigens darin, daß man die Unterschiede zwischen den einzelnen Formvarianten der Kultur auf ethnischer Grundlage erklären wollte, doch diese Klassifizierung endete mit einem Fiasko.) Nach den römischen Anfängen ließen sich in den Bauten auf den mittelalterlichen Meierhöfen jene Bestrebungen feststellen, wonach das Gehöft zu einem Gebäudekomplex mit Innenhof umgestaltet werden sollte. Dies wurde – aus ähnlichen Motiven – auch beim Bau von Klöstern praktiziert. Schon die Römer bauten die Rinderhaltungen mit eingezäuntem Hof, und auf den Gehöften der sich selbst versorgenden Militäreinheiten wurde mit Vorliebe nach dem sogenannten Idealplan gebaut. Obwohl im Verlauf der Bebauung von Grundstücken in der Stadt (wie ich dies auch in einer in Druck befindlichen Arbeit zu veranschaulichen versuche) meist die kleine Grundfläche dazu zwang, einen Innenhof zu gestalten, erkannten die Bauern ebenfalls die Vorteile der Meierhöfe und der städtischen Gebäudekomplexe. Somit folgten sie diesen Beispielen jedoch erst ziemlich spät, und zwar erst nach Ende des Mittelalters, als der Bau von Häusern mit umzäuntem Hof auch von den Grundherren verlangt wurde.

Tamás Hoffmann